

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASYNYNŇ ÝOKARY WE ÝÖRITE ORTA
BILIM MINISTRLOGI

BERDAK ATYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET UNIWERSITETI

ÖZBEK FILOLOGIÝASY FAKULTETI

TÜRKI FILOLOGIÝA KAFEDRASY

SÖZLEÝIŞ MEDENIÝETI

PREDMETI BOÝUNÇA LEKSIÝA TEKSTLERI

DÜZEN

HANMATOW M.

N Ö K Ü S – 2008

SÖZLEÝIŞ MEDENIÝETI PREDMETINIŇ MAKSADY WEZİPESI

Plany

1. Sözleşiş medeniýeti predmetiniň maksady wezipesi, onda öwrenilýän meseleler.

2. Türkmen sözleşiş medeniýetiniň öwrenilişi.

Daýanç düşüňjeleri: Sözleşiş medeniýeti predmeti, onuň maksady wezipesi onda öwrenilýän meseleler, öwrenmegiň ähmieti, sözleşiş medeniýetiniň öwrenilişi.

Sözleşiş medeniýeti diýlende, ýazuw we sözleşiş diliniň edebi normalaryny berjaý etmeklige, haçan, nirede nähili maksat bilen aýdylýandygyna laýyklykda diliň çepeprçilik serişdelerinden ýerlikli peýdalanmaklygy başarmaklyga düşünilýär. «Sözleşiş medeniýeti» diýen termin giň we dar manylarda ulanylýar. Giň manyda ulanylanda, ol ýazuwyň nusga bolarlyk tekstlerini, şunuň ýaly-da, dil sistemasynyň potensiyal mümkinçiliklerini aňladýar. Dar manyda ulanylanda, ol gündelik gepleşikde dil elementleriniň we mümkinçilikleriniň praktikada amala aşyrylyşyny aňladýar. Şeýlelikde, sözleşiş medeniýeti dil biliminiň umumy medeniýetiň umumy guraly bolan edebi dilimiziň ösüşini, kämilleşişini öwrenýän bir bölümdir.

Sözleşiş medeniýeti dogry geplemegi we sözleşiş ussatlygyny talap edýär. Dogry geplemek, ilki bilen, pikir dogrulygyny aňladýar. Munuň üçin aýdyljak bolunýan pikiriň nämedigine göz etirmeli. Gürrüňi edilýän zadyň manysyny takyk bilmezden, hiç bir adam medenietli sözläp bilmez.

Diýmek, sözleşýän adam ilki bilen aýdylýan zadyň mazmunyna düşünmeli. Ine, sözleşiş medeniýetiniň esasy talaplarynyň biri şudur.

Pikir arassalygyna ee bolmak bilen, şuny diňleýjä takyk ýetirmek üçin nusga hasaplanylýan däbe laýyklykda edebi diliň normalaryny berjaý etmeli: zerur bolan sözleri saýlap almaly, olary grammatikanyň talaplaryna laýyklykda biri biri bilen baglanyşdyrmaly. Eger pikir sözleşiş arkaly beýan edilýän bolsa, onda salanyp alynan sözleri, olardan düzülen sözlemi edebi aýdylýş normalaryna laýyklykda diňleýjä etirmegi başarmaly. Çekimlileriň uzyn gysga aýdylýşy, olaryň inçelik eginlyk taýyndan sazlaşygy, çekimsizleriň assimilýatsiýasy, dymyklaryň açyga öwrülişi we ş.m. kadalara talaba laýyk berjaý edilende, diňleýji aýdylýan pikire anyk düşüňýär. Eger sözleşýän adam edebi dil

normalaryna laýyk geplemese, aýdaly, *nowalary suwdan doldurdy* diýmegiň ýerine *nowa:lary suwdan doldurdy* diýse *ýa-da meniň depderim* ýerine *meniňki depder* diýse, onda diňleýji ilki bilen şol ýalňyşlyga üns berýär, aýdylýan zadyň mazmuny ikinji plana geçýär. Eger pikir ýazuw arkaly beýan edilýän bolsa, onda saýlanyp alnan sözleriň we olardan düzülen sözlemiň grammatik, orfografik, punktuatsion normalara laýyklykda ýazylmagy wajypdyr, çünki ýazuwda goýberilýän iň kiçijik nätakyklykda düşümezlilik döredýär.

Şuňa aýdyň göz ýýetirmek üçin aşakdaky sözlemi gözden geçireliň :

Aýallaryň köp işleýän zähmet kollektiwleriniň üstini az çagaly aýallaryň hasabyna doldyrmak mümkinçiligi gutarýar, has takygy türkmen aýallarynyň az çaga dogurmaga köpçülikleýin geçmezden ozal ikinji dejeli bolýar.

Şu sözlemde, birinjiden, *aýallaryň köp işleýän zähmet kolektiwleri ýýerine köplenç aýallar işleýän zähmet kolektiwleri* diýmeli eken. Ikinjiden, *türkmen aýallarynyň az çaga dogurmaga köpçülikleýin geçmezden ozal* diýen sözler ýygyndysynda *aýallaryň* sözi hiç bir söze grammatik taýdan baglanyşmaýar, ony *türkmen aýallarynyň .... geçmezinden ozal* görnüşinde almaly eken, üçinjiden, *ikinci derejeli bolýar* sözleri goşma habar bolup, olar sözlemiň eýesini görkezmeýär. Şol sözlemiň eýesini - näme hakda gürrüň gidýänini bilip bolmaýar. Şol hili nätakyklyklar netijesinde getirilen sözlem hiç hili manysyz sözlem bolup çykyppdyr. Şeýlelikde, dogry geplemek has anyklygy talap edýär. Ol «dogry-dogry däl», «türkmençe-türkmençe däl», «şeýle diýmek mümkin-şeýle diýmek mümkin däl» ýaly «ölçegler» bilen ölçelýär.

Sözleýiş ussatlygy-da sözleýiş medeniýetiniň edýän talaplarynyň biridir, ýöne munda diňe bir edebi diliň ykrar edilen normalaryny berjaý etmek eterlmik däldir. Sözleýji dilde bar bolan wariantlaryň has tagygyny, stil taýdan maksada laýygyny, okyjy has täsirlişini saýlamagy başarmaly. Käbir mysallara ýüzleneliň: Türkmen edebi dilinde ulanylýan hin, süren sözleri manydaş sözlerdir. Muňa garamazdan, ýylanyň hini diýilýär, ýylanyň süreni diýilmeýär, möjegiň süreni diýilýär, möjegiň hini diýilse, nämendir bir zady kemter gaýdýar. Neme sözi gereksiz erinde köp gaýtalansa, sözleýiş medeniýetini peseldýär, emma öz erinde ulanylanda, ony hiç bir söz bilen asla çalyşyp bolmaýar. Juma Hudaýgulyew «Iner ogul» hekaýasynda ony ussatlyk bilen ulanyp bilipdir. Ine nebsini

şagladyp, her gelen syrkawdan nädip baş köpük enup bolarka diýip pikir edýän, adyna ysnat getirýän wraçsumagyň aýdýan sözleri:

-Eri bolýa-da, jyda sen beýdip nemedip oturjak bolsaň, men onda özüm bir nemetjek bolup göreýin. Belki nemedäediler-dä. Ýöne onuň soňundan nemetmeseň, meniň nemedeni bilen-ä nemetmezler. Seň özüň bilen nemedýändirin-diýdi-de gapa tarap yöneldi.

Şu mysalda getirilen neme sözünüň her biriniň özüne has bolan manysy bar: «nemedip oturjak bolsaň»-»ýalbaryp oturjak bolsaň» diýmegi aňladýar, «özüm nemetjek bolup göreýin»-»özüm keselhanadan er tapjak bolup göreýin» diýmegi aňladýar, «belki nemedäediler-dä»-»belki, meniň özüm bilen er tapýadylar-da» diýmegi aňladýar, «soňundan nemetmesek, meniň nemedeni bilenem nemetmezler»-»soňundan göwnüni tapmasaň, meniň keselhanada erleşdirenim bilen-ä seretmezler» diýmegi aňladýar.

Aýdylanlardan görnüşi ýaly, neme sözünüň ýerlikli ýazyja otritsatel` personajyň kimdigini, häsietini, ahlak we dil taýdan medenietsizligini görkezmege mümkiçilik beripdir.

Käbir adamlaryň neme (dänin, meselem, ötüki sözleri hem şeýle) sözünüň gereksiz erinde köp ulanmagyny, her sözleminde birnäçe gezek gaýtalanmagyny goldamak bolmaz, ol dil medeniýetini peseldýär, edebi diliň ötgürligine zyýan ýetirýär.

Diýmek sözleýiş medeniýeti edebi dil bilen, onuň normalary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Edebi dil taryhy kategoriýa bolup, onuň ösüşi, normalanyşy hemme döwürlerde birmeňzeş bolmaýar. Meselem ýigriminji ýyllardan öň türkmen edebi dili az sanly sowatly adamlara hyzmat eden bolsa, söňky ýyllar içinde ol umumy halk serişdesine öwrüldi. Onuň ýerine etirýän jemgyetçilik funksiýasynyň çägi giňedi. Sonky ýyllarda türkmen edebi dili görülmedik derejee ösdi, stil` taýdan differentsirleşip başlady.

Ýigriminji ýyllardan başlap, türkmen edebi dilini kämilleşdirmek, şol esasyda leksik, grammatik, orfografik, terminologik normalary ylmy esasyda işlemeklik başlandy. Onuň netijesinde ýazuw dilimiz bilen baglanyşykly ençeme praktiki we teoretiki meseleler çözüldi. Türkmen diliniň ses sostawyna, grammatik gurluşyna söz baýlygyna degişli ençeme monografiýalar ýazylyp, halk köpçüligine etirildi.

Sözleşmiş medeniyetini öğrenmek işi ta soňky ýyllara çenli, umuman, türkmen dilini öğrenmek bilen baglanyşykly alnyp barylady. 1972-nji ýylda Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndakey Dil we edebiyat institutynda sözleşmiş medeniyeti sektorynyň açylmagy bilen bu ugurda ylmy derňew işlerini alyp barmaklyk gýçlendirildi. Şondan soňky döwürde kollektiw tarapyndan ýazylan «Türkmen diliniň orfoepik normalary»(1978), «Türkmen sözleşmiş medeniyeti boýunça oçerkler» (1979)diýen kitaplar, T.Täçmyradowyň «Türkmen edibi diliniň orfoepiýasy» (1976), Türkmen edebi diliniň orfografiýasynyň sowe döwründe formirlenişi»(1979), «Türkment edebi diliniň sowe döwründe osüş i we normalanyşy»(1984), O.Nazarowyň «Türkmen dilinde rus alnynma sözleri»(1981), A. Geldimyradowyň «Türkmen edebi dilinde wariantla-şma»(1983), monografiýalary çap edildi. Olar häzir türkmen sözleşmiş medeniyeti boýunça giň halk köpçüliginiň peýdalanýan gollan-malary hasaplanýar.

Bulardan başga-da şu döwürde sözleşmiş medeniyeti sektorynyň işgärleri «Dil medeniyeti»(1976-1984), «Türkmen sözleşmiş medeniyetiniň käbir meseleleri» (1977), «Dil medeniyetiniň meseleleri»(1979), «Sözleşmiş medeniyetiniň aktual meseleleri» (1980), «Türkmen edebi diliniň normalanyşynyň käbir meseleleri»(1981), «Dürs ýazuwyň we edebi aýdylyşyň käbir meseleleri»(1982), «Dil serişdeleri we norma»(1986) atly ylmy-populýar häsietli makalalar ýygyndysyny neşir edip, okyjylar köpçüligine etirdiler.

Şeýlelikde sözleşmiş medeniyetini öğrenmek boýunça käbir işler edildi. Okyjylyr köpçüligi sözleşmiş medeniyeti bilen baglanyşykly meseleleriň köpüsine şu işlýerden jogap tapyp biler.

Sözleşmiş medeniyetiniň ob`ekti giňdir, şonuň üçin-de çözülmelik meseleleriň bardygy-da tebygydyr.Çeper edebiyatyň dili bilden baglany-şykly jedelli meseleler, orfografik, punktuatsion normalary mundan beýläk-de kämilleşdirmek, dialektleriň edebi dile gatnaşygy ýaly meseleleriň ylmy esasa işlenilmegi türkmen sözleşmiş medeniyetiniň mundan beýläkde ösmegine ýardam edýär.

Soraglarlar we ýumuşlar.

1. Sözleşmiş medeniyeti predmetiniň maksady nämeden ybarat?
2. Sözleşmiş medeniyeti boýunça haýsy işleri bilýärsiňiz?
3. Adam medenietli sözlemek üçin nämelere üns bermeli?

4. Sözleşiş medeniýeti sektory haçan açylýar?

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
3. Tojiýew E. Mallaboýew M. Üzbek nutkt madaniýati wa uslubiyati asoslari. Toşkent, 2006
4. Türkmen sözleşiş medeniýetiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1977
5. Hanmatow M. Awezklyçowa S. Sözleşiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

Dilewarlyk sungatynyň taryhy

Meýilnama

1. **Dilewarlyk sungaty barada umumy düşünje.**
2. **Gündogar akyldarlarynyň söz sungaty baradaky pikirleri.**

Daýanç düşüňjeleri. Dilewarlyk sungat barada düşünje, gündogar akyldarlarynyň dilewarlyk sungaty baradaky pikirleri, Ibn Sina, Faraby ýaly alymlaryň söz sungaty baradaky işleri.

Ata -babalarymyz dilewar, owadan,täsirli gürläp bilýän adamlara ozan, suhangöý,suhanwer diýipdirler. Dürli öwüşgünlere,dürli äheňlere ummasyz baý türkmen dili il içinde dile çeper ozanlaryň suhangöýleriň, suhanwerleriň döremegine giň şert-ler, uly mümkinçilikler döredýär.

Geçmişde meşhur ozan Gorkut ata türkmen ozanlarynyň hakyky halypasy, piri hasaplanypdyr. «Gorkut ata» eposynda ozanlar köp zady bilýän, dilewar, owadan, manyly gürläýän adamlar hökmünde görkezilipdir. Mälim bolşy ýaly Gorkut ata eposyň her boýýanyň ahyrynda çykyş edip, söz sözleşär, oguznama düzýär. Gorkut ata owadan, akgyňly, çuň manyly, şahyrana sözleri bilen toý meýlisiň märekäniň, şatlyk-şagalaňyny has artdyrýar. Ol iňňän täsirli çuň manyly, şirin-şerbete eýlenen sözleri bilen halaýygyň watana bolan çäksiz söygüsine gop berýär, adamlaryň ýaşayşa bolan hyjwyny tijeýär.

Geçmişde türki halklaryň şalarynyň köşklerinde ýörite dana, dilewar, bilgir adamlar bolupdyr. Ol dana adamlar patyşalara, hökümdar-lara dürli meseleler boýunça akyl, geňiş berip, döwlet işleriniň rowaçlanmagyna ýardam edipdirler.

Seljuk türkmenleri döwründe döredilen meşhur «Kowusnama» eseriniň tutuş bir baby owadan gürlmeklige bagyşlanýar. Gürgeniň häkimi Kowus ogluna şeýle pendi nesihatlar berýär:

«Kişi süýji sözli dilewar bolmalydyr, eý, balam, sen dogry sözle ýalan sözleme dogry söz bilen meşhur bol... Halkyň alnynda gepleýn sözüň gőzel bolsun, bu sözi halk kabul etsin, halaýyk seniň sözüň bilen derejä eerenligiňi bilsin, çünki, kişiniň mertebesini söz arkaly bilýärler, emma sözüň mertebesini kişi arkaly bilmeýärler. Çünki, her kişiniň ahwaly öz sözünüň aşagynda ýaşyrylýar. Bir sözi dürli äheňde aýtmak bolar, erbet äheň bilen aýdylan sözieşiden kişiniň göwni perişan bolup galar, şol sözi başda bir äheň bilen aýtsaň, eşiden kişiniň göwni bähre alar, lezzet tapar».

Türkmen halkynda «Ýerini bilip sözleseň, ýüzüň nury dökülmez» diýen ajaýyp atalar sözi bar. Bu halk pähimi nirede, nähili gürlemelidigini, haýsy sözi, haýsy pikiri nähili aýtmalydygyny, aýtjak sözüňi çuňňur paýhas eleginden geçirmelidigini, yerlikli, öz erinde aýdylan sözüň ägirt uly ähmiete ee bolýandygyny tekrarlaýar. Şu mesele babatda «Kowusnamada» şeýle mazmunly hekaýat getirilýär.

Harun ar-Reşit gije gören düýşüni ýordurýar. Ýoruýy: « ...Seniň hemme garyndaş-uruglaryň öler, senden başga olardan hiç kişi galmaz» diýýär. Bu ýakymсыz sözler patyşanyň lapyny keç edip, ony gaýgy-gamyň laýyna batyrýar. Tagbyrça seredip, ol şeýle diýýär: «Meniň ýüzüme şunuň ýaly gaýgy-gam, dert bilen doly sözi aýdýarsyň? Eger meniň hemme garyndaşlarym ölseler, men näme iş ederin we nähili edip gün geçirerin?» diýip, düýşüni ýoran adama ýüz çybyk urmagy buýrupdyr.

Patyşa şundan soňra başga bir tagbyrçyny çagyryp, hälki düýşüni ýordurypdyr. Ikinji ýoruýy patyşa ýüzlenip: « ...Seniň ömrüň hemme garyndaşlaryň ömründen uzyn bolar» diýip, düýşüň manysyny aýdypdyr. Bu ýorgut patyşanyň göwnünden turupdyr. Şonuň üçin soňky ýoruja ýüz tylla bermegi buýrupdyr. Aslynda bu sözüň manysy bir. Ikinji ýoruýy dile, söze kemsiz erk edip, ere, ýagdaýa görä gürläp, pikirini nähili aýtmalydygyny gowy bilýär.

Dilewarlyk diňe bir owadan sözleri yzly-yzyna sugşuryp durmakdan ybarat däldir. Onuň üçin aýdyň hem sazlaşykly aýdylýan sözler çuň mana hem ýagrumalydyr. Bu babatda «Kowusnamada» şeýle diýilýär: «Eý, balam, sözüň ýüz we arka tarapyny bilgin. Olara üns bilen seretgin, sözleşeniňde manyly geple. Bu dilewarlygyň alamatydyr. Eger geplän wagtyňda, sözüň nähili mana ee ekenligini bilmeseň, guşa meňzeş bolarsyň, munuň ýaly guşa toty diýilýär. Toty hem sözleýär, emma sözüň manysyny bilmeýär. Suhangöý adamynyň her sözi halka düşüňikli bolsun we halkyň her sözi oňa hem mälüm bolsun. Munuň ýaly kişiler akyllylar hataryna goşular, bolmasa, ynsan şekilindäki haýwandyr.

Sözi juda gymmatly diýip bilgin, çünki, harlar ýaly zat däldir. Bilen sözüňi öz erinde ulangyn, wagtyňy biderek ötürmegin. Eger wagty zaýa etseň danyşmentlige /dilewarlyga/ zeper etirersin».

Uly akyldarlar sözüň ähmietine, onuň bitirýän işlerine iňňän ýokary baha beripdirler. Orta asyryň beýik lukmany Ibn Sina tebibiniň iki möhüm zat bilen: birinjiden, sözüniň, ikinjiden, edýän eminiň üsti bilen näsagy bejerýändigini nygtap belleýär. Görnüşi ýaly, beýik lukman ýakymly sözüň näsaga edýän täsirini oňa edilýän emiň täsirinden pes tutmaýar. Şu jähitden seredeniňde, öňki döwürlerde Türkmen döwlet meditsina institutynda diliň hem edebiyatyň okadylmandygy, okuwlaryň rus dilinde okadylandygy türkmen halkynyň bähbidine bolmandyr. Bu institutda türkmen dilini düýbünden bilmeýän talyplaryň sany az däldi. Emma instituty tamamlanlaryndan soň, olaryň köpüsi etraplara, obalara işe ugradylýar. Eýsem, bejerýän näsagynyň diline düşünmeýän, onuň bilen içgin gürleşip bilmeýän lukman ýarawsyzy nädip sözi bilen bejerip biljekdi? Ýo Bu ýagdaý öňki düzgüniniň milli dilimizi äsgermändiginiň subutnamalaryndan biridir.

Ibn Sina «Mantyk», «Danyşnama» ýaly eserlerinde diliň meselelerini işläpdir. Ol «Mantyk» atly eserinde owadan geplemegiň çensiz-çaksyz ähmietine biçak uly üns berýär. Ol degerli sözüň adamlaryň duýgularyna edýän ýiti täsirini dürli mysallaryň üsti bilen açyp görkezýär. Ol diliň täsirli, çuň manyly, ynsanyň kalbyny eelemäge ukyply bolmalydygy hakyndaky meselä «Danyşnama» atly işinde-de ýüzlenýär. Meşhur alym täsirli sözüň üsti bilen, hadysalaryň hakyky ähmiетini ýokary göterip-de, aşak düşürüp-de bolar diýen netijä gelýär. Ibn Sina taýsyz uly lukman bolsa-da, diliň meseleleri bilen

çuňdan, zygyder gyzyklanypdyr. Ol «Sagalma» atly kitabynda diliň gelip çykyşyny anyklamaga çalşypdyr. Ol adamyň gelip çykyşynda diliň ägirt uly ähmiýetini belläpdir. Beýik akyldar «Diňe dil arkaly bir adam beýleki bir ynsana ýüregini açyp bilýär» diýip belleýär. Ibn Sina adamlaryň aňyna tiz baryp etsin diýen maksat bilen, tebigçilige degişli işleriň ençemesini goşgy bilen ýazypdyr.

Orta asyr Gündogar ylmyň päk asmanynda parlak ýyldyz bolup şöhle saçan Faraby-da dil öwrenmeklige iňňän uly üns beripdir. Rowaýatlaryň habar bermegine görä, ol 70 dili bilipdir. Ol dilewarlyga, diliň inçe syrlyryna, onuň dürli ö wüşginlýerine, setmüň manysyna çuňdan belet bolany üçin, kyn we ylmy aňlatmalary, pikirleri eňil we düşnükli dilde beýan edipdir. Ol özüniň dilewarlygy, çuňňur mana ýagrulan, täsirli sözleri bilen dürli ýerde özüniň adamçylyk hem alymlyk mertebesini gorap bilipdir.

Farabi owadan güremek hakda ýörite kitap döredipdir.

«Myraly we Soltansöýün» dessanynda patyşanyň baş weziri meşhur Myraly öz danalygy, ylaýta-da, dilewarlygy, söz manysyna çuň düşünişi we erinde geplemäni başaryşy bilen täsirli sözün keramaty hem gudraty arkaly iň kyn ýagdaýlardan çykalga tapypdyr. Beýik şahyr hem akyldar bilen bagly bolan «Bu-da geçer» atly rowaýatda Myraly sözün gudraty bilen ölümden halas bolýar. Ony öldürmekçi bolan görüp wezirleriň bolsa piri paşmaýar. Gaýtam Myraly ýamanlyga ýagşylyk edip, özüniň janyna kast etmekçi bolan wezirleri ölümden gutarýar. Beýik akyldar bilen baglanyşykly «Nätmek gerek» atly rowaýat tutuşlygyna sözün gudratyna bagyşlanýar. Gara aty bilen Gül atly aýalyny bütün dünýä deňeýän Soltansöýün patyşa «Kim gara atym bilen Gülümiň ölen habaryny maňa etirse, şol adamyň jany howp astynda» dier ekeni.

Nirede jan bolsa, şol ýerde ölüm hem bar. Gara atyň, Gülüň ölümleri hakdaky ajy habarlary patyşa etirmeli pursatlar gelende, wezirler çykgynsyz ýagdaýa uçrapdyrlar. Şol ýagdaýy Myralynyň dilewarlygy, wakany beýan etmegiň dürli tärlerini bilşi, wezirleriň dadyna etişýär. Myraly ol ajy habarlary täsin şekilde patyşa etirip, wezirleri göni gelen ölümden gutarýar. Elbetde, bulara rowaýat diýilmegi mümkin. Emma her bir rowaýatyň aňyrsynda hakykatyň däneleriniň bolýandygyny-da unutmak bolmaz.

XVII-XVIII asyryň beýik şahyry Nurmuhamet Andalyp owadan güremegi, süýji dilli bolmagy patyşalara gerek iň zerur syratlar hasaplaýar. Ol «Ýasup-Züleyha» dessanynda Ýasubyň hoşzyban patyşa bolandygyny ýörite belleýär. Ýasup süýji dilli,

owadan hem çuň manyly, sazlaşykly, labyzly gürrüňleri bilen-de halkyň ýüregine barýan ýoly tapýar. II-günüň, rowaýatlaryň beýik söýgüsini, mähir-muhabbetini gazanýar. Ýasubyň çensiz-çaksyz dilewarlygyny, hoşzybanlygyny synlamak, owadan, çuň manyly, sazlaşykly sözlerini diňlemek üçin dünýäniň çar künjünden adamlar geler ekeni.

Nurmuhammet Andalyp «Oguzhan» atly poemasynda bu meselä aýratyn üns berýär. Eger Oguz han türkmeniň suhangöýlügi /dilewarlygy/, süýjüdilliligi, owadan, sazlaşykly gürlmegiň ebeteyini tapandygy ýörite nygtalýar.

Oguz han türkmen özüniň suhangöýlügi, owadan hem çuň manyly, täsirli sözleri bilen halky özüne imrindirmegiň, ýüreklere etmegiň ýollaryny tapýar. Bu babatda poemada şeýle diýilýär.

Çykyp, Oguz millet içre söz ýöretdi.

Suhan birden jahan könlün eretdi

Oguz han türkmeniň özi-de dilewarlygyň, owadan gürlmegiň gudratyna, keramatyna çuň düşünýär. Ol ýagşy sözüň, hoş nietiň güýjüni, gylyjyň güýjünden has ýokary goýýar. Ýagşy söz bilen halky birleşdirip, berkarar döwlet gurup bolar diýen netijä gelýär. Bu babatda esýerde Oguz han türkmen şeýle diýýär:

Garaz, men almaýyn gylyjy gola,

Süýji dil birle sadym halky ýola.

Şeýle häsieleri bilen Oguz han türkmen köp ýerde ile özüni aldyrýar. Şan-şöhratyny artdyrýar. Ykdysadyýetini, medeniýetini ösdürip, ylmyny rowaçlandyryp, türkmeniň adyny dünýä ýaýýar.

Dilewarlyk, owadan hem täsirli, sazlaşykly yzygiderli gürlmek uly manyly, ägirt pikirleriniň gürründeşiniň derejesine görä, sadadan düşnükli hem-de örän aýdyň beýan etmek babatda dünýäde taýsyz uly görelde, ajaýyp nusga görkezýär.

Beýik akyldar Abu Nasyr Faraby päk ahlakly döwlete baştutanlyk etjek adamda aşakdaky sypatlaryň hem ukyplaryň bolmalydygyny nygtap belleýär.

Akyl kämilligi gerek, özüne aýdylýan zatlary seljerip biler ýaly, onda örän ýokary ukyp bolmaly.

Onuň ýatkeşligi oňat bolmaly, ol bilen, dören, eşiden zatlaryny, eden pikirlerini ýadynda saklamaly.

Dilewar bolmagy, ýakymly geplemegi hem-de pikirleri oňat beýan etmegi başarmaly.

Döwlete baştutanlyk edýän adamdan talap edilýän şu sypatlar häsietini synlap ýazylan ýaly bolup dur.

Şu ýerde sowet döwründe durmuşda dowam eden bir ýagdaýy ýatlamak artykmaçlyk etmese gerek.

Tatalitar düzgüni döwründe uly ýolbaşçylyk bolsun, kiçi ýolbaşçylyk bolsun, tapawudy ýok, olar halkyň köpçüliginiň öňüne çykyş etjek bolanlarynda, öňünden özüne ýazylyp berilen zady okardylar. Olaryň käbirleri bolsa, eline ýazylyp berilen zady-da dogry okap bilmän, ilin öňünde oňaysyz ýagdaýa düşýärdiler. Öňünden taýýarlanan, ýazylyp berilen zady okamaklyk halys endige, nysaga öwrülipdi.

Suhangöý bolmak üçin, owadan, täsirli gürläp, halkyň ünsüni özüne çekmek üçin juda ýatkeş bolmaly. Ikinjiden gürläýän zadyňy, gozgaýan meseläni, edýän işini änigine-şanigine çenli baş barmagyň ýaly bilmeli.

Elbetde, ýatkeşlik tebygy berilýän zat. Ony ähli kişiden talap etmek kyn. Emma meseläniň ikinji tarapy, ýagny edýän işini, wezipäni, käreini, olara degişli işleri çuň bilmek weli, her bir adamyň borjy. Öz kärini, edýän işini çuň bilýän adama gürlmek üçin özge kişiniň öňden ýazyp beren kagyzy asla zerur bolmaz. Diýmek, kagyzsyz gürlmek, meseläni öz sözleriň bilen aýtmak uly zähmeti talap edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Gündogarda delewaryk sungatyna bolan garaýyş nähili bolupdyr?
2. Kowusnama eserinde sözleýiş edebi barada nähili pikirler aýdylýar.
3. Haýsy alymyň söz sungatyna degişli eserini bilýärsiniň?
4. Magtymguly Pyragynyň söz baradaky pikirleri?

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiyatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.
3. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
4. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiýati asoslari. Toşkent, 2006

5. Hanmatow M. Awezkyçowa S. Sözleýiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

TÜRKMEN EDEBI DILI. TÜRKMEN EDEBI DILINIŇ EMELE GELMEGI WE ÖSÜŞI

Plan

1. Edebi dil hakynda umumy maglumat

2. Edebi diliň baýlaşmagynda içki we daşky resurslar.

Daýanç düşüňjeleri: Türkmen edebi dili, türkmen edebi diliniň içki we daşky resurslaryň hasabyna baýlaşmagy, alynma sözler.

EDEBI DIL- Halkyň syýasy jemgyetçilik, resmi administra-tiw, ylmy tehniki, we ruhy isleglerini kanagatlandyryýan, şeýle hem onuň gündelik aragatnaşygyny üpjün edýän umumy halk diliniň, fonetik, grammatik gurluşy taýyndan, leksikasy boýunça söz ussatlary tarapyndan ekary derejede işlenen, belli bir taryhy döwürde kämilleşdirilen, normalaşdyrylan bir bölegidir.

Türkmen milli medeniýetiniň aýrylmaz bir bölegi bolan edebi dilimiz barada ýörite gürrüň etmegiň zerurdygyny nygtamak gerek. Türkmen edebi dili ozal hem bardy. Ähli türkmen halkyna düşnükli dilde biziň ajaýyp klassyklarymyz bolan Magtymguly, Mollanepes, Kemine, Seýdi, Zelili, Mätäji ýaly şahyrlar öz eserlerini ýazdylar. Her niçik bolsa-da ozal türkmen edebi diliniň ýerine etirýän hyzmaty çäklidi. Ol, esasan, aragatnaşyk hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen birlikde halk döredijiligine degişli eserleriň hem-de poeziýanyň dili bolmak bilen çäklenýärdi.

Sonky ýyllarda dil syýasatynyň netijesinde türkmen edebi dili ösen milli dilleriň birine öwrüldi. Mälim bolşy ýaly edebi dil içki we daşky resurslaryň hasabyna ösýär kämilleşýär. Içki we daşky resurslar näme. Içki resurslar diýlende, diliň özünde bar bolan dil serişdeleri göz önünde tutulýar. Mysal üçin, türkmen dilinde öňden ulanylyp ýörlen sözleriň manysy giňelýär, olar köp manyly söze öwrülýär. Göreş sözünü alyp görsek, ol ozal diňe spurtuň bir görnüşini aňladýan bolsa, häzir parahatçylyk ugrunda göreş, ekary hasyl ugrunda göreş ýaly ençeme täze manylara ee boldy.

Içki resurslar diýlende, türkmen dialektleriniň dil baýlyklary hem göz önüne tutulýar. Mälim bolşy ýaly, türkmen dilinde onlarça dialekt, gepleşikler bar. Şolarda

ulanylýan käbir sözler edebi dile geçýär, edebi dili baýlaşdyrýar. dürli dialekt wekilleriniň durmuş, ýaşawyş we zähmet şertlerinde aýratynlyklar bolup, şol ýagdaýlar hem olaryň gepleşigine täsir edýär. Mysal üçin suwarymly erlýerde ýaşayan oturymly halklaryň gepleşiginde ýer-suw ekerançylyk bilen bagly sözler köpräk ulanylsa, esasy güzürany çarwaçylyk, maldarçylyk boan adamlaryň dilinde maldarçylyga degişli sözler giňden ulanylýar. Deňiz ýakasynda ýaşayan dialekt wekilleriniň dilinde balykçylyk, gämi gatnawy bilen baglany-şykly sözler köp duş gelýär. Şular ýaly edebi dilde bolmadyk, emma dialekt wekilleriniň dilinde bar bolan sözleri ýerlikli ulanmak edebi dili baýlaşdyrýar. Muňa mysal edip, pagsa, deslapky, çargat, üçek ýaly köp sanly sözleri almak bolar.

Içki resurslar diýlende biziň söz ussatlarymyz- görnükli ýazyjylar, şahyrlar göz önüne tutulýar. Türkmen halkynyň ajaýyp ýazyjylary B. Kerbabaýew, A. Gowşudow, N. Saryhanow, A. Durdyýew, R. Seýidow, G. Seýitliýew, B. Seýtäkow türkmen edebi dilini dogry ulanmagyň, ony dogry ösdürmegiň oňat göreldesi bolup durýar. Biziň edebi dilimizi baýlaşdyrmakda olaryň bitiren hyzmaty örän uludyr.

Daşky resurslar diýlende, Türkmen diline başga dillýerden geçen alynma sözler, goşulmalar, söz düzümleri, sözlem gurluşyna degişli aýratynlyklargöz önünde tutulýar. Mälim bolşy ýaly sowet häkimieti ýyllarynda şeýle sözleriň münlerçesi edebi dilimize girdi, ylmyň dürli pudaklaryna degişli örän köp mukdardaky terminler biziň edebi dilimizik baýlaşmagyna ýardam etdi. Ýöne muňa garamazdan şol ýyllarda içki resurslaryň hasabyna edebi dilimizi baýlaşdyrmak meselesine üns berilmedi. Garaşsyzlyk almagymyz netijesinde türkmen dili döwlet dili broldy. Şonuň bilen birlikde indi birnäçe alynma sözler, terminler öz ene dilimizde barr bolan sözler, terminler bilen çalşyryldy. Indi edebi dilimizi ösdürmek üçin içki resurslardan has önümlü peýdalanylýar.

Şu hili içki we daşky resurslaryň hasabyna türkmen dili baý, has kämilleşen milli dilleriň biri boldy. Edebi diliň ýazuw, gepleýiş ýa-da sözleýiş, leksika, grammatika degişli normalary işlenip düzüldi. Edebi dilimiziň hemme tarapdan normalaşmagy hem onuň ösen we baý dildigine güwä geçýär.

Şeýlelikde türkmen edebi diliniň hyzmaty ýa-da jemgyetçilik funksiýasy has giňedi, türmen dili çeper edebiýatyň diline öwrüldi, türkmen dilinde çeper edebiýatyň ähli janlaryna degişli eserler ýazyldy, türkmen dili mekdebiň, okuwyň diline öwrüldi.

Türkmen dili metbugatyň diline öwrüldi türkmen dilinde köp sanly gazetler, jurnallar çykarylýar.

Sözler, grammatik formalar, sözleri hasyl edýän sesler, söz düzümleri, sözlemdäki sözleriň gurluşy ýaly zatlar edebi diliň sistemasyny emele gýetirýär. Edebi diliň sistemasy durnuklydyr, şeýle-de bolsa, uzak wagtyň geçmegi we birentek ýagdaýlaryň täsiri netijesinde olar hem belli derejede özgerişe sebäp bolýar. Munuň özi diliň ösüş protsesini başdan geçirýändigini aňladýar. Ýazyjylaryň şahyrlaryň, alymlaryň, metbugat işgärleriniň, mugallymlaryň, sahna ussatlarynyň, diktorlaryň we umuman türkmen dilinde gepleýän adamlaryň hemmesiniň wezipesi edebi dilimizi dogry üsdürmekden, ony baýlaşdarmaklan, kämilleşdirmekden, onuň normalaryny doly we dogry berjaý etmekden, edebi diliň arassalygyny saklamakdan ybaratdyr.

Nesimiz agyrsa-da, soňky ýyllarda şu wezipäniň berjaý edilmeyän ýagdaýlary, edebi diliň normalarynyň bozulýan pursatlary hem duş gelýär. Şu ýerde şeýle ýagdaýlaryň käbiri hakda ýatlap geçmegi zereu hasap edýäris.

Biziň görnükli söz ussatlarymyzyň - ýazyjylarymyzyň edebi dilimizi baýlaşdyrmakda eden hyzmatlaryny öňde ýatlap-dyk. Muňa garamazdan, häzirki ýazyjylaryň neşir edilen eserle-riniň birnäçelýerine göz aýlasaň, edebi diliň baýlaşmagyna, onuň arassalygyny saklamaga hyzmat etmän, gaýtam oňa beli dilejede zyýan berýän faktlar duş gelýär. Mysal üçin, «...gowaçanyň azot we suw bilen semredilmeginiň zyýanly netijeleri indi görünýärdi.» Mal semredilýär, emma bu sözi gowaça degişli ulanmak dogry däldir. «Enesini ýitiren guzujyklar şu hili sesde mäleýgiç bolýarlar». Edebi dilde mäleýgiç däl-de, mälegiç ulanylýar. Şunuň ýaly-da iňirdemek, hüňürdemek ýaly sözler gabat gelýär. Iňirdemek, hüňürdemek edebi diliň normasy hökmünde giň ulanylýan hem bolsa, iňirdemek, hüňürdemek hiç hili forma gabat gelmeýär.

Duş gelýän ikinji bir ýagdaý edebi dilde bar bolan sözleriň hakyky manysyny üýtgetmekden ybarat, meselem, «ýüzi gök maýsaly çägelikler barka, näme üçin kohozyň maly başga ýerde bakylmaly»- eger çägelikde gögeren ot bolup, onda hem mal bakylýan bolsa, ol maýsa bolmaly däl-de başga gök otlar bolmaly, sebäbi maýsa sözi bugdaý, arpa, süle ýaly ak ekinleriň ýaş, onat ösüp barýan ýagdaýyny bildirýär.

Türkmen dilinde sogurmak we sowurmak sözleri düýbünden aýry-aýry manylarda ulanylýar. Goparmak manysynda gelýän sogurmak işligine derek sowurmak sözünü

ulanmak edebi diliň normasyny bozmakdan başga zat däldir. «Elini silkip alanda tas golumu sowrupdy» ýa-da «Guma garylan zyy el äkidipdir». El zyy äkitmeýär, ony pozýar tekizleýär. «Ellini ortalan, maňlaýy giň adamdy». Ellini ortalan söz düzümini şol durşuna alanyňda 25-i aňladýarmy ýa-da 45-i, manysyna düşünmek kyn.

Elbetde adama mahsus bolan häsiet bar. Her kimiň öz doglup, önüp-ösen, beýnisi bekän erinde, ýaşlykda eşiden sözleri berk ýadynda galýar. Şol sözler hem hamala, şeýle aýdylmaly ýaly duýalýar. Adam ulalandan soň hem onuň göwnüne şol sözleriň ulanylyşy dogry ýaly bolup durýar. Şonuň netijesinde biziň käbir ýazyjylarymyz ýa şol ýaşlykdaky dialekt täsirinden çykyp bilmeýärlar, ýa-da olar edebi diliň leksik normalaryny, ýagny sözleriň dogry ulanylyş aýratynlyklaryny eterlik bilmeýärlar, ýa-da bolmasa şol wajyp meselä üns bermeýärlar. Netijede, bir topar ýazyjylarymyzyň eserlerinde öz dialektleriniň täsiri görnüp durýar. Şu hili ýagdaýy göreninde, okyjyda bir hili ýaramaz duýgy ýüze çykýar. Käbir ýazyjylar, şahyrlar öz dialektlerinde ulanylýan sözleri edebi dili köpräk girizmäge ymtylýan ýaly bolýar. Edebi dilde norma hökmünde ulanylýan sözler barka, şol manyny berýän dialekt sözleri ulanmak (jambörük-tahýa, şupille-şu wagt, bu jüre-bu hili) edebi diliň arassalygyny saklamakda peýa bermeýär.

Biz dialektlerdäki sözleri çeper eserlýerde ýerlikli ulanmagy ýazgarmaýarys, gaýtam ony goldaýarys. Esede edebi dilde ek sözler alynsa, ýa-da şol dialekt sözler çeperçilik, stilistik hyzmaty ýerine etirýän bolsa, olary gerek ýerinde, ylaýta-da, personajlaryň dilinde peýdalanmak ýazyjynyň diňe ussatlygyny görkezýär. Şeýle hyzmaty ýerine etirmedik ýagdaýda edebi dile girmejek sözleri edebi dile girizjek bolmakdan saklanylsa kem bolmazdy.

Şu ýerde ene bir ýagdaýy bellemek zerurdyr. Biziň mekdepde işleýän mugallymlarymyzyň köpüsi ekary bilimidir. Edebi dili propogandirlemekde, ýaş össürimlere edebi diliň normalaryny dşündirekde, çagalardan edebi dilde geplemegi talap etmekde olaryň paýyna köp at düşýär. Elbetde, ene dili we edebiýat mugallymlary hem, öz predmetlerini türkmen dilinde okadýan mugallymlar hem oz öňlerinde durýan şu wajyp meselä köp üns berýärlar. Emma nebsimiz agyrsa-da, käbir mugallymlaryň özleriniň-de, erli dialektde gepleýändigini görmek bolýar. elbet-de beýle mugallymlar okuwçylardan nämäni talap etsin. Edebi dilimiziň arassalygyny saklamak we onydogry ösdürmek

meselesine mugallymlar we umuman magaryf işgärleri geljekde köpräk üns bererler diýip umyt edýäris.

Edebi diliň baýlaşmagy, kämilleşmegi diňe alymlara başartjak iş däl. Bu meselede ýazyjylaryň, artistleriň, mugallymlaryň, diktor-laryň, gazet-jurnallaryň we neşirýatlaryň redaktorlarynyň, terjimeçi-leriň, umuman, türkmen dilinde gepleýän adamlaryň ählisiniň çynlakaý tagallasy zerur.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Edebi dil diýende nämä düşünýärsiňiz?
2. Edebi dile girmeýän elementler haýsylar?
3. Edebi diliň içki resurslaryň hasabyna baýlaşmagy diýende nämä düşünýärsiňiz?
4. Edebi diliň baýlaşmagynda daşky resurslaryň ähmiýeti.
5. Türkmen edebi diliniň düýbünü tutujylar kimler?

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Mesgudow W. Sinonimleriň çeşmeleri. TSSR-iň Dil bilimi institutynyň işleri. 4-nji goýberliş. Aşgabat, 1962.
3. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.
4. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
5. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiýati asoslari. Toşkent, 2006
6. Hanmatow M. Awezklyçowa S. Sözleýiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

Sözleýiş dil, pikirlenme, aň, hakykat, diňleýji, pikir alyşmak şerti bilen gatnaşygy

Meýilnama

1. Sözleýiş we dil gatnaşygy.
2. Sözleýiş we pikirlenme gatnaşygy
3. Sözleýiş we aň gatnaşygy.
4. Sözleýiş we hakykat gatnaşygy.

5. Sözleşiş we adam, diňleşji (okyjy) gatnaşygy.

6. Sözleşiş we pikir alyşmak şerti gatnaşygy

Daýanç düşüňjeleri. Sözleşiş we onuň kesgitlemesi, sözleşiş we dil, olaryň arasyndaky gatnaşyk, sözleşiş we pikirlenme, sözleşişň hakykylygy, dogrulygy, ýerlikliligi, sada we düşnükliigi.

Sözleşiş – bu aýdylýan maglumatyň talaplaryna laýyklykda diliň kanunalaýyklyklary boýunça guralan dil birlikleriniň zygiderligidir. Şeýle zygiderlik gürleşän ýa-da ýazýan adamyň aňy tarapyndan amala aşyrylýar, şeýle zygiderlik bolsa diňleşji ýa-da okyjy tarapyndan kabul edilýär, oňa düşünilýär. Umuman, esasy wezipe gürleşän ýa-da ýazan adamyň aňynda dörän maglumatyň diňleşjide ýa-da okyjyda döremeginden ybaratdyr. Ýöne bu ýagdaý hemişe amala aşyp duranok. Aýdylan maglumat bilen diňleşjiniň ýa-da okyjynyň aňynda dörän maglumatlaryň arasynda azda-kände meňzeşlik ýa-da tapawut bolup biler. Şol meňzeşlik näçe köp bolsa, sözleşişň pikir alyşmak wezipeleri şonça-da doly amala aşýar. Aýry-aýry adamyň hem-de jemgyetiň sözleşiş medeniýetini döretmäge mümkinçilik berýän sözleşişň pikir alyşmaky hili, jemi we ulgamlary bolsa bu wezipeleriň has doly hem-de oňat amala aşmagyna ýardam edýär.

Sözleşiş – hemişe diňe bir dil gurluşyny we onuň düzülişini özünde jemlemän, eýsem dile bagly bolmadyk many-mazmuny hem özünde jemleýär. Sözleşiş diňe bir dil hadysasy bolman, eýsem psihologik we gözellig hadysadyr. Şonuň üçin-de Adamlar gadyndan bäri sözleşişň gowy hem erbet taraplaryny düşündirmek üçin, “anyk”, “dogry”, “owadan”, “düşnükli”, “ýerlikli” ýaly sözlere daýanyp gelipdirler. Bu barada şeýle diýilýär: “Ýagşy söz, rõwşen jümleler, şuglaly sözlemler ýürekden çykar hem göni ýürege barar. Öz bähbidini unudyp, il-ulus üçin ýaşap ýören derwüşler edil mährem, nurly sözleriň kalba girişi ýaly ynsanlaryň kalbyna girip gider.”

“Ýagşy söz ýylany hininden çykar” diýen halk pähim-de muňa şaýatlyk edýär.

Sözleşişň pikir alyşmaky gurluş-dil aýratynlyklaryny, olaryň özara ulgamlaryň baglanyşygyny, olary aňladýan adalgalary nazaryet taýdan düşündirmek we beýan etmek wezipeleri häzirki zaman dil bilimi ylmyň öňünde durýan esasy wezipelerdir.

Ata babalarymyzyň sözleşiş medeniýeti, gowy sözleşişň hili baradaky pikirlerini aýdyňlaşdyrmakda we dogry beýan etmekde sözleşişň ulgamlaryň gatnaşygyny, dil gurluşyny, sözleşişe bagly bolmadyk taraplaryny duýmagy başarmagyň ähmiyeti uludyr.

Sebäbi sözleşäniň amala aşýan we oňa düşünilýän döwri ol pikir alyşmagyň haýsy-da bolsa bir wezipesini çözmäge hyzmat edýär. Şeýle-de sözleşiş hemişe diliň özi bilen pikir alyşmakydaky öňde goýlan maksatlar, pikirlenme, durmuş hakykaty we ş.m. bilen baglanyşykda hem-de olar bilen gatnaşykda ýüze çykýar. Bu gatnaşyklara seredip geçeliň!

Sözleşiş we dil gatnaşygy. Bu gatnaşyk öz-özünden düşnükli: sözleşiş dil birlikleri arkaly we oňa mahsus bolan kanunalaýyklyklar arkaly amala aşýar. Ýöne bu gatnaşygyň ähli tarapyny doly göz önüne getirip bilemizok. Sözleşiş dil birlikleri esasynda, onuň kanunlaryna boýan egdirilip düzülýär. Dil serişdeleri sözleşişde dürli-dürli orunlarda gelip, olaryň saýlanylyp alnyşy, gaýtalanylyşy özboluş-lydyr. Gürleşýän ýa-da ýazýan adam pikir alyşmakyda öňde durýan maksada görä, sözleşiş ýaýbaňlaşdyrmakda, guramakda dil ulgamynda bar bolan sözlýerden we beýleki birliklýerden ýerliklisini saýlap almaly bolýar. Dil ulgamynyň mümkinçilikleri çäksiz: zerur sözi, sözleriň baglanyşygyny, heňi, ...nädiň tapmaly? Gürleşmek (pikir aýtmak, soramak, haýyş etmek) wezipesini nädiň amala aşyrmaly? Muňa aýdýan ýa-da ýazýan adamyň her biri özüçe jogap berýär – pikirini aýdýar. Ýöne ol hemişe ýerlikli amala aşýanok.

Sözleşiş ýaýbaňlaşdyrmak bilen, biz şol bir sözi, kökdeş sözleri, sözlem gurluşlaryny özümiz duýmazdan gaýtalaýarys, kabul edilen äheňden peýdalanýarys. Dil birliklerini gaýtalap ulanmagymyz sözleşişniň pikir alyşmak derejesine nähili täsir edýär – pikir alyşmak özboluşlylygyna oňaly täsir edýärmik ýa onuň hilini peseldýärmik? Gaýtalanmalaryň haýsy görnüşlerinden we nähili şertlýerde peýdalan-maly, gaýtalanmalaryň haýsy görnüşi sözleşiş medeniýetini gowşadýar?

Türkmen diliniň tebigaty köplenç diliň sözleriniň we beýleki birlikleriniň erleşişiniň belli bir tertipde bolmagyny talap edýär, ýöne kä ýagdaýlarda şeýle tertibiň bozulmagy mümkin. Dil ulgamynyň özünde sözleriň, beýleki dil birlikleriniň tertibiniň we pikiri beýan etmegiň ösdürilişiniň belli bir tertibe salnandygyna garamazdan, bu çäklendirmeler sözleşiş belli bir çäge salanok: sözleşýän ýa-da ýazýan adam dürli söz jübütlerinden we beýleki dil birliklerinden ýerliklisini peýdalanmaga çalyşýar. Aýtjak bolýan pikirlerini diňleýjä ýetirmek maksady bilen köpdürli mümkinçilikleriň maksadalaýygyny saýlap alýar.

Diňleýji ýa-da okyjy eseriň aýry-aýry sözlerini, hatda jümlelerini kabul etmän, eýsem olaryň dürli çylşyrymlylykdaky bitewiligini kabul edýär. Şol aýdylýanlaryň çylşyrymlylygy dürli adamyň sözleýşinde we dürli stilde berliş derejesi nähili? Olaryň diňleýjä täsir edişi näderejede?

Dil birlikleri janly sözleýşe girmek bilen, dürli many öwürşüne ee bolýarlar. Ýazyjylaryň, şahyrlaryň sözleýşinde döreyän dürli öwürş-ginli sözler we söz düzümleri muňa mysal bolup biler. Olaryň köpüsiniň sözleýşinde sözleriň we söz düzümleriniň garşylykly ýa-da ýakyn (sinonimik) manylarda berlişini ýatlamak bolar. Eger-de şol garşydaş ýa-da ýakyn manyly hökmünde ulanylan sözleri, söz düzümlerini aýratynlykda derňäp görseň, olaryň manylarynda garşylykly ýa-da meňzeş alamatlar duýalmaýar. Dilde meňzeş ýa-da garşylykly alamatlary duýalmaýan sözleriň sözleýişde özboluşly öwürşüne ee bolmagy hem sözleýiş medeniýeti meselesinde öwrenilmeli hadysalaryň biridir.

Şeýlelikde, sözleýiş we dil gatnaşygy sözleýşiň ençeme alamat-laryna düşünmek üçin wajypdyr. Ýöne bu gatnaşyk öňi bilen pikir alyşmakda zerur bolan sözleýşiň dogrulygy, arassalygy we baýlygy ýaly hil taraplaryna düşünmek üçin zerurdyr.

Eger sözleýişde edebi diliň normalary berjaý edilen bolsa, onda ol **dogry sözleýiş** diýlip atlandyrylýar. Eger-de sözleýişde edebi dil üçin ýat sözler, söz öwürümleri peýdalanylmadyk bolsa, onda ol **arassa sözleýiş** diýlip atlandyrylýar. Eger-de sözleýişde diliň köpsanly we dürli dil birlikleri ulanylan bolsa, bu hili sözleýşi **baý** sözleýiş diýip atlandyryp bolýar.

Pikirlenmek işi döwründe sözleýiş hem pikirlenme hemişe baglanyşykly we bitewilikde biri-birine täsir edýärler. Pikir sözleýişde aňladylýar, sözleýişde-de kemala gelýär. Şonuň bilen birlikde sözleýiş özüniň gurluşyny, dil serişdelerini pikirlenme nämäni talap edýän bolsa, näme aýtmagy öňde goýýan bolsa, şoňa görä-de saýlap alýar.

Sözleýiş we pikirlenme gatnaşygy sözleýşiň anyklygy we logika laýyklygy ýaly taraplaryny akyl eleginden geçirmäge mümkin-çilik berýär. Eger-de sözleýşi düzýän sözler we olaryň baglanyşy mazmuna we beýan edilýän düşüňjeleriň möçbýerine laýyk bolsa, onda sözleýiş **anyk** hasap edilýär.

Eger-de sözleýşiň düzümine girýän sözleriň, söz düzümleriniň, sözlemleriň öz manylaryna görä baglanyşlary mantygyň, pikirlenmäniň kanunlaryna görä düzülse, onda sözleýiş **mantyk** taýdan talabalaýyk hasap edilýär.

Sözleýiş we aň gatnaşygy. Belli bolşy ýaly, pikirlenme aňda ýüze ykýar. Olar biri-birine barabar dälidir. Pikirlenmä garanda aň giňdir. Eger-de pikirlenmä düşüňjeleriň, pikir ýöretmeleriň hem-de akyl etirmeleriň bolup geçişi hökmünde garalýan bolsa, aň hakykatyň dürli görnüşiniň, adamyň duýgusynyň, göz önüne getirmesiniň, erkiniň, gőzellik - dünýäsiniň ýagdaýynyň şöhlenenmesidir.

Sözleýiş diňe bir pikiri beýan etmän, eýsem adamlaryň duýgusyny-da, erkini-de, şatlygyny-da, gam-gussasyny-da beýan edýär. Diýmek, sözleýiş agzalanlary diňe bir beýan etmän, eýsem adamyň gőzellik dünýäsiniň kemala gelmegine-de gatnaşýar: gürleýän adam tarapyndan döredilen sözleýiş gőzellik güýji diňleýjiniň hem aňyna täsir edýär.

Sözleýiş – aň gatnaşygy bolsa sözleýiş pikir alyşmaktaky hiline baha berlende ulanylýan **labyzlylyk**, **obrazlylyk**, **ýerliklilik**, **täsirlilik** ýaly sözleriň aňyrsynda nämeleriň ýatýandygyna düşünmäge ýardam edýär. Eger-de sözleýiş dil serişdeleriniň saýlanyp alnyşy we erleşdirilişi boýunça oňat guralan bolsa, onda diňe bir akyla täsir etmän, eýsem aňyň gőzellik tarapyna hem täsir edýär, diňleýjiniň ýa-da okyjynyň ünsüni we gyzyklanmasyny özüne çekýär – şu hili sözleýişe **labyzly sözleýiş** diýilýär. Eger-de sözleýiş gurluşy aňa täsir etmek bilen, hakykat baradaky duýgyny, göz önüne getirmäni kemala getirse, ol **obrazly** hasaplanylýar. Eger sözleýiş diňleýjiniň ýa-da okyjynyň aňyny tutuşlygyna özüne çekse, onda bu hili sözleýiş täsirlidir.

Sözleýiş we hakykat gatnaşygy. Sözleýiş gurluşy adamyň daş-töweregini gurşap alýan zatlar, hadysalar, wakalar bilen gatnaşykdadyr: sözleýiş durmuşyň haýsy-da bolsa bir bölejiginiň özboluşly nusgalygydyr. Diňleýän ýa-da okaýan adam, gürleýän ýa-da ýazýan adam durmuşyň şol bölejigine – hakykata düşünmäge ymtylýar. Umuman, şeýle ymtylma – gyzyklanma gürleýän ýa-da ýazýan adama-da, okaýan ýa-da diňleýän adama-da mahsusdyr.

Sözleýiş – hakykat gatnaşygy sözleýiş hem pikirlenme gatnaşygy bilen bir hatarda sözleýiş takyklygy we matyk taýdan dürslügi ýaly hil taraplaryna akyl etirmäge mümkinçilik berýär. Eger-de sözüň manysy onuň aňladýan zadyna doly laýyk gelse, onda sözleýiş **takykdyr**. Bir tarapdan, sözleriň we sözlemleriň many arabaglanyşygy, ikinji tarapdan, zatlaryň we hadysalaryň arasyndaky matyk gatnaşygy hem-de garaşlylygy berjaý edilen bolsa, onda sözleýiş **dürsdür**.

Sözleşmiş we adam, diňleşýji (okyjy) gatnaşygy. Sözleşmiş eesi (awtory) ony özi üçin döretmeýär, beýlekiler üçün döredýär. Sözleşmiş eesinden başga diňleşýji (okyjy) hem bar. Ol bir ýa-da bir topar adam bolup biler. Sözleşmiş adama (ony diňleşýjä ýa-da okyja) nietlenilendir. Önde belleşimiz ýaly, sözleşmiş eesi hemişe diňleşýjiniň özüne düşünmegini isleýär; diňleşýji hem onuň tarapdary. Şonuň üçin hem sözleşmiş eleter bolmalydyr. Sözleşmiş dil gurluşy berilýän maglumatlary diňleşýjiniň düşünmegine mümkinçilik berse, onda bu hili sözleşmiş eleter hasaplanylýar.

Eger-de sözleşmiş dil gurluşy ony kabul edýän adamyň dünýägarayşyna, beýlekiler bilen gatnaşygyna, keýpine .... täsir etse, onda bu hili sözleşmiş täsirlidir.

Sözleşmiş we pikir alyşmak şerti gatnaşygy. “Pikir alyşmak şerti” diýmek bilen aragatnaşyk etmegiň ornuny, wagtyny, görnüşini we wezipelerini göz önünde tutmalydyrys. Dil gurluşy pikir alyşmagyň şertine laýyk bolmalydyr, şeýle ýagdaýda sözleşmiş **ýerlikli** hasaplanylýar.

Biziň ata babalarymyz suhangölügiň ähmietini barada aýdanda, olar: “Türkmen patyşalary, soltanlary, hanlary suhangöylük sungatyna diýseň uly hormat goýapdyrlar. Ýiti pikirli, ýerlikli geplemegi başaryan adamlar bir jümle bilen uly uruşlaryň önüni almagy, ölüme höküm edileni ölümden alyp galmagy başarypdyrlar” diýmek bilen, ýerlikli sözleşmiş ähmietini ýörite nygtaýar.

Ynha, sözleşmiş özboluşlylygyna, pikir alyşmaky mümkinçiliklerine töwerekleýin çemeleşmegiň ugurlaryny şu hili göz önüne gýetirmek bolar. “Sözleşmiş dogrulygy, arassalygy, matyk taýdan dürslügi, labyzlylygy, obrazlylygy, eleterligi, täsirlilik we ýerliklilik” ýaly adaty sözleri adalgalaşdyrmaklyga mümkinçilik döreýär.

Sanalyp geçilen sözleşmiş gurluşlarynyň sözleşmiş däl gurluşlara bolan gatnaşyklary pikir alyşmak işine gatnaşýarlar.

Adam aňy durmuş hakykatyndan gelip çykýan zerurlyk sebäpli sözleşmiş işjeňligine girişýär. Hakykat baradaky maglumaty aýtmak üçin, sözleşmiş eesiniň aňy dil serişdelýerine ýüzlenýär. Şonda dil – sözleşmiş gatnaşygy işe girişýär – sözleşmiş amaly aşyrmak üçin dil birlikleriniň nusgalaryndan birini saýlap alýar- sözleşmiş amala aşýar. Eger-de diňleşýji aýdylanlary diňläp, berlen maglumatlar esasynda gürlenmekçi bolsa, onda diňleşýjiniň aňy işe girişýär. Şeýlelikde, pikir alyşmaklyk dowam edýär.

Eger-de adam aňy durmuş hakykatyny oňat bilmese ýa-da ol baradaky maglumatlary öz aňynda (oý-pikirinde) gowy işläp etişmese, onda sözleýiş näsazlyklarynyň (ýalňyşlarynyň), şol sanda hakykat ýoýalmalary-nyň ýüze çykmagy mümkin, sözleýişni nusgasy, ýagny anyklyk we matyk taýdan dürslük talaplary bozulýar.

Dil we sözleýiş gatnaşygynda sözleýişni eesiniň dili gowşak bilýändigini, zerur serişdäniň ulanylmaly erini bilmezligi bilen hem sözleýiş näsazlyklary ýüze çykyň biler.

Eger-de gürlýän adam durmuş hakykatyna näbelet bolsa ýa-da aýtjak maglumatyny dil serişdeleri arkaly bermekde kynçylyk çekse, diňleýjiniň aňynda garşylykly pikirler ýüze çykar. Şeýlelikde, diňleýji sözleýişni ýazary (awtory) hökmünde işe girişer.

Eger-de diňleýjiniň özi durmuş hakykaty baradaky maglumatlary kabul etmektige taýýar bolmasa (onuň özi berilýän maglumatlar bilen baglanyşykly pikirleri, wakalary, hadysalary bilmese) ýa-da gürlýän adamyň baý sözleýiş serişdelerini kabul etmekden ejiz gelse, düşünişmezlik ýüze çyksa, onda bu ýagdaýda hem sözleşmek aýlawy ene dowam etmegi mümkin.

Bilimiň oňat netijeleriniň biri-de suhangöýlük hem dilewar-lykdyr. Zehini açylyp, ylym hazynasy etik bolan adamyn yüz-gözi-de üýtgeşik nuranadyr. Onuň aňdňan sözleri-de üýtgeşik tasirli we özüne çekijidir. Akyl hazynasy pikir baýlygyndan belli bolar, pikir baýlygy söz baýlygynda görünýändir. Geplemegi-sözlemegi oňarmaýanyň ylmyna ynanyň bolmaz. Ylym akylly, akyl kalby, kalp zybanly, zyban bolsa, adamy herekete getirýändir. Şonuň üçinem: ýaşlar çeper sözli, düşündirmegi we gürlleşmegi başaryň bolmalydyr.”

Ýokarda agzalan “sözleýiş – dil, sözleýiş – pikirlenme, sözleýiş – aň, sözleýiş – hakykat, sözleýiş – diňleýji, sözleýiş – pikir alyşmak şerti gatnaşyklarynyň” aýdyňlaşdyýlmagy sözleýişni pikir alyşmak-daky hili hem-de sözleýiş medeniýeti baradaky taglymatyny aýdyňlaş-dyrmakda peýdalydyr.

Edebi diliň ölçeglyerine düşünilishi birmeňzeş däl. Bu diňe dil ölçeginiň nämedigine degişli bolman, eýsem diliň ähli ugurlary (sesleri, söz ýasalyşy, sözlügi, morfologiýasy, sintaksisi) boýunça ölçeg barmy, eger bar bolýan bolsa, her bir ugra degişli dil ölçeginiň özboluşlylygy nämeden ybarat diýen ýaly meselelere degişlidir.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Sözleşmiş diýende nämä düşünyärsiňiz?
2. Sözleşmiş we dil gatnaşygy.
3. Gürleşmek (pikir aýtmak, soramak, haýyş etmek) wezipesini nädip amala aşyrmaly?
4. Sözleşmiş pikir alyşmaktaky gurluş-dil aýratynlyklary.
5. Pikir alyşmak şerti diýende nämä düşünyärsiňiz?

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A. Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Mesgudow W. Sinonimleriň çeşmeleri. TSSR-iň Dil bilimi institutynyň işleri. 4-nji goýberliş. Aşgabat, 1962.
3. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.
4. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
5. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiýati asoslari. Toşkent, 2006
6. Türkmen sözleşmiş medeniýetiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1977
7. Hanmatow M. Awezklyçowa S. Sözleşmiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

Sözleşmiş dogrulygy: sesleriň aýdylyşy, grammatik ölçeg

Meýilnama

1. Sözleşmiş dogrulygy.

2. Grammatik ölçeg.

Daýanç düşüňjeleri: Sözleşmiş dogrulygy, onuň ähmieti, sesleri dogry aýdylyşynyň sözleşmişdäki orny, grammatik ölçeg.

Sözleşmiş dogrulygy – onuň pikir alyşmakda hil tarapyny aňladýan esasy ugurlarynyň biridir. Sebäbi sözleşmiş dogrulygy özara düşünişmekligi üpjün edýär. Eger sözleşmiş dogry bolmasa, onda edebi diliň anyklygy, mazmun taýdan dürslügi, ýerlikliligi.... ýaly ölçegleri (normalary) berjaý edilmez. Sözleşmiş dogrulygy – bu onuň dil gurluşy-nyň hereket edýän edebi dil normalaryna laýyklygydyr.

Taryhy taýdan ykrar edilen normany adamlaryň käbiriniň bilmez-ligi zerarly, ony bozmagy mümkin. Şeýlelikde, gürlýän adamyň dil ölçeginiň özleşdirmekligi diňe bir dil bilimi ylmyň wezipesi bolman, eýsem mugallymçylyk hem aňyret meselelerdir. Dil ölçegleriniň käbiri diňe mekdebiň sähelçe ýardam etmeginde aňsatlyk bilen özleşdirilýän bolsa, käbiri gös-göni mekdebiň täsir etmegi arkaly türkmen dili sapagynda özleşdirilýär, üçünjisini bolsa mekdebi tamamlan adam doly özleşdirmän, durmuş akymynda özleşdirmeli bolýar. Dil birlikleriniň haýsysynyň mekdebe dahylsyz özleşdirilýändigini, haýsysyny özleşdirmek üçin gös-göni mekdebiň täsiriniň bolmalydygy, haýsysynyň bolsa mekdepde hem özleşdirilmeyändigini anyklanylsa, onda ilatyň sözleýiş medeniýetini ýokarlandyrmakda maksada gönükdirilen işleri amala aşyrmak üçin mümkinçilik dörärdi. Şonda özleşdirilmän galan dil birlikleri boýunça mekdepde türkmen dili sapagynyň, radionyň, teleýaýlymyň, gazet-dergileriň kömegi arkaly goşmaça işleri töwerek-leýin alyp barmaklygy amala aşyryp bolardy.

Eger-de dil ölçegi hereket edýän dil birlikleriniň haýsy-da bolsa bir görnüşiniň belli bir taryhy döwür içinde saýlanyp alynmagyny aňladýan bolsa, durmuş şertleriniň täsiri astynda wagtyň geçmeginde norma üýtgeýär. Ýöne dil ölçegi bada-bat üýtgemän, köne hem täze dil ölçegleriniň bilelikde ulanylmagy dowam edýär, ýawaş-ýawaşdan könä derek täze dil ölçegi güýje girýär.

Sözleriň düzüminde sesleri aýtmagyň düzgünleriniň (çekimlileriň inçelik-yogynlyk, dodak sazlaşygy, düşürilip aýdylmagy, dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwürilmekleri ýaly ses aýdylyş kanunalaýyklarynyň) gepleşikde özleşdirilişi heniz gowşak. Sebäbi otuzdan-da gowrak şiwedir gepleşikleriň şertlerinde ýaşaýan adamlar öz endik eden “ses ölçeglylerine” daýanyp gürlýärler. Mekdebiň birinji synpyndan başlap, çagalar sesler bilen tanyşdyrylýan bolsa-da, sesleri öwretmekdäki esasy maksada doly göz etirilmeyändigini zerarly, başlangyç synplarda diňe okamak hem ýazmak bilen meşgullanylýp, sesleriň aýdylyş ses ölçegleriniň üstünde iş geçirilmeyär dierlikdir. IV synpda çekimli hem çekimsiz sesler, uzyn hem gysga, dodaklanýan hem dodaklanmaýan, inçe we ýogyn, dar we giň çekimliler ýörite öwredilýän-de bolsa, şiwede şertlerinde erleşýän mekdeplýerde agzalan çekimliler ýa-da çekimsizler ýat tutdurylýar, olaryň bölünüşleri boýunça iş geçirilýär, olar bilen baglanyşykly ýüze çykýan dürs ýazuw düzgünleri öwredilýär. Ýöne aýdylyş ses ölçegi boýunça iş geçirilmeyär dierlikdir.

Milli elipbiýmide uzyn çekimlileriň ýörite belgilenmezligi (özbaşdak harp bilen aňladylmazlygy), erli şiweleriň aglabasynda edebi dildäki bar bolan uzynlyklaryň ýoklugy, eger bolaýsa-da edebi dilde ulanylyşyndaky ýaly ulanylmazlygy, şiweleriň köpüsinde dodak sazlaşygynyň, çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygynyň saklanylmazlygy, edebi dilde uzyn çekimlili ulanylýan sözlere derek başga bir sözüň peýdalanylmagy – bularyň ählisi sesleriň aýdylyş ölçeginiň bozulmagyna gýetirýär. Munuň üçin çagalar bagyndan başlap, maksatly işleriň geçirilmegi zerurdyr. Esasan hem rus dilinde gürleýän ilatyň türkmen edebi diliniň sesleriniň aýdylyş ölçegini özleşdirmeginde ýörite işleriň geçirilmegini talap edýär. Mysal üçin, türkmen dilinde k, g, h sesleriniň sözde çekimlileriň ýogyn ýa-da inçe aýdylýandygyna, k, g, b, h ýaly sesleriň sözüň başynda, ortasynda gelşine görä dürli hili aýdylýarlar. “Galam, gelin; kaka, kelem; baba, ýaby, gara, aga” ýaly sözlýerde k, g çekimsizleriniň dürli hili aýdylyşlary munuň şaýadydyr.

Umuman, aýdylyş ölçeginiň özleşdirilmeginde mekdebiň türkmen dili hem-de edebiýat mugallymlarynyň (şol sanda beýleki dersleriň mugallymlarynyň), mekdep üçin düzülýän okuw kitaplarynyň hem-de gollanmalarynyň hyzmaty uludyr.

Grammatik ölçeg

Sesleriň aýdylyşynda bolşy ýaly, okuwçylar edebi diliň morfologik ölçeglerini özleşdirmekde-de kynçylyk çekýärler. Esasan hem bu ýagdaý ikinji topar şiwelere degişli bolan änew, hasar, nohur, çeges, mukry, çendir, kyraç ýaly şiweleriň şertlerinde ýaşayan çagalaryň sözleýişinde işlik şekilleri, atlaryň düşüm, degişlilik we san goşulmalaryny kabul edişleri boýunça edebi diliň ölçeglerinden gysarmalara köp duşulýar. Bu ýagdaý ýomut, gökleň, alili, saryk, ärsary şiweleriniň şertlerinde ýaşayan çagalaryň dilinde-de az duýalman duranok.

Meselem: “Men Tejen gitdim. Men ony göre mi ýok. Men diňleýen.” Bu mysallarda “Tejen, göre mi ýok, diňleýen” sözlerinde ýalňyşlyklara ýol berlipdir.

Nohur, änew, hasar, çendir, çowdur ýaly şiwelýerde işligiň häzirki zaman şekiliniň “-ady, -ädi, -ade, -äde, -adyr, -ädir” görnüşlýerde ýasalýan-dygy zerarly, agzalan şiweleriň şertlerinde ýaşayanlaryň sözleýişinde umumy häzirki zaman işligi “alaman, gälämän, alasan, gäläsän, alady, gälädi, alade, gäläde, aladyr, geledir, alamyz, gälämiz, alasyz, gäläsiz” ýaly görnüşlýerde ulanylýar.

Agzalan şiweleriň wekilleriniň sözleşinde nämälim geljek zaman şekili “alyrman, aarman, gälirmän, gäärmän, deermän” ýaly görnüşlerde ulanylýar. Okuwçylaryň sözleşinde çalyşmalaryň ulanylyşynda-da näsazlyklara duşulýar.

Änew, hasar, nohur, çowdur ýaly ikinji topar şiweleriň şertlerinde ýaşayan çagalaryň sözleşinde at çalyşmalarynyň “Män, sän, u, ula” ýaly ulanylyşyna duşulýar.

Teke, ýomut, gökleň ýaly şiweleriň şertlerinde ýaşayan çagalaryň, şeýle-de uly adamlaryň “adyň näme?” diýen sorag çalyşmasyny “adyň kim?”, “haýsy kärde?”, “näme bolup işleýär?” diýen soraglary “kim bolup işleýär?” diýen görnüşde ulanyşlaryna duşmak bolýar. Biziň pikirimizçe, agzalan mysallaryň ilkinjileri dogrudyr.

Türkmenistanda otuzdan gowrak şiwedir gepleşik öz täsirini heniz ýitirenok. Şonuň üçin hem okuwçylaryň edebi diliň grammatik ölçeglerini özleşdirmekleri üçin ýörite işleriň geçirilmegi zerurdyr. Şiwe şertlerinde işleýän mugallym türkmen dili sapaklarynda edebi diliň söz toparlaryny öwretmek bilen bir hatarda, erli şiwäniň täsirini hem göz önünde tutmalydyr. Şu maksat bilen mugallym, erli şiwäniň aýratyn-lyklaryna görä, maşk etdiriji gönükmeleriň üstünde köpräk işlemelidir. Munuň üçin mugallym okuw kitabynda berlen gönükmelere goşmaça ýumuşlary hödürlemek bilen bir hatarda, onuň özi hem ýöriteleşdirilen gönükmeleri işläp düzmelidir we sapakda olardan peýdalanmalydyr. Sebäbi bütün Türkmenistanyň mekdepleri üçin döredilen okuw kitaplary umumy ýörelgedir, edebi diliň grammatik normasy heniz doly işlenmedik mesele bolup, bu ugurda köp zähmet çekmegi talap edýär. Şeýle-de mekdepde grammatik ölçegi öwretmek meselesi-de ýörite ylmy-derňewleriň geçirilmegini talap edýär.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Sözlüşüň dogrulygy diýende nämä düşünýärsiňiz?
2. Sözlüşüň dogry bolmagynda edebi dil normalarynyň ähmieti.
3. Dialekt şertlerinde sesleriň dogry aýdylyşynyň ähmieti.
4. Grammatik ölçeg diýende nämä düşünýärsiňiz?

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Mesgudow W. Sinonimleriň çeşmeleri. TSSR-iň Dil bilimi institutynyň işleri. 4-nji goýberliş. Aşgabat, 1962.
3. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.

4. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
5. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiýati asoslari. Toşkent, 2006
6. Türkmen sözleýiş medeniýetiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1977
7. Hanmatow M. Awezklyçowa S. Sözleýiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

Sözleýişň takyklygy, pikir yzygiderligi we arassalygy

Meýilnama

1. Sözleýişň takyklygy

2. Sözleýişň pikir yzygiderligi

3. Sözleýişň arassalygy

Daýanç düşüňjeleri. Sözleýiş, onuň dogry we takykylygy, sözleýişň gowy bolmagynda pikir yzygiderliliginiň ähmieti, sözleýişň arassalygy, edebi dil normalarynyň berjaý edilişi

Sözleýişň takykylygy. Takyklyk sözleýişň esasy görkeziji-leriniň biridir. Gadym döwürden bäri dilewarlygyň talaplarynyň biri hökmünde sözleýişň düşnükli bolmagy göz önünde tutulyp gelnipdir. Beýik Magtymguly öz eserleriniň many-mazmunynyň anyklygyny gazanypdyr. Ol:

Sözlegende, söz manysyn bilmeen,

Ondan ene sözlemeen lal ýagşy –

– diýmek bilen,manyly sözlemeklige aýratyn sarpa goýapdyr.

Takyklyk sözleýişň hili hökmünde hemişe düşnükli pikirlenmek bilen, sözüň manysyny bilmek bilen baglanyşdyrylypdyr.

Oňat sözleýişň pikir alyşmaky hili hökmünde takykylyk näme?

Oňi bilen sözleýişň pikir alyşmaky hiliniň onuň anyk mazmun tarapydygyny ýatlatmakçy.

Takyklyk pikir alyşmagyň hilini görkezijileriň biri hökmünde sözleýişni onuň mazmun tarapy boýunça häsietlendirýär.

Hakykaty sözlemek başarnygy aýdyň, düşnükli we sada sözlemek başarnygydyr. Munuň üçin bolsa kesgitli, çürt-kesik sözlemegi başarmak gerek. Pikir gymmatlyklary çürt-kesiklik, kesgitlilik, manylylyk hasietine eýe bolmalydyr.”

“Takyklyk” we “näтактыklyk” häsiýetnamasy – bu sözleşäniň mazmunyna baha bermegiň serişdesidir. Baha bermeklik bolsa hemişe anyk talaplara daýanýar. Şol esasyda biz sözleşäniň bir görnüşini takyk hökmünde, beýleki bir görnüşini bolsa näтактыk hökmünde bahalandyryjarys. Islendik baglanyşykly aýdylanlar (ýazyylanlar) belli bir mazmuny, manyny aňladýar. Many anykdyr, beýan edilen ýagdaýa baglydyr. Şol many hemmeler üçin eke-täk düşünilýän dil birlikleri (sözler) arkaly aňladylýar. Mysal üçin, Magtymguly şahyryň “Mal ýagşy” şygry anyk çeper şahyrana mazmunda beýan edilipdir. Goşgy durmuş, adamlar arasyndaky gatnaşyk, il-güňüne söýgi, ýaryna wepalylyk, dogry sözlülük (Aňyrsy gelmeen, gury, bad gepden – Ondan ki bir şuwlap ösen el ýagşy) barada bolup, şahyryň öz sözi bilen aýtsak, munda ol “her bapdan” söz açýar. Şygryň mazmuny sözleşiş arkaly, ýagny dil birlikleriniň belli bir yzygiderliginde beýan edilipdir. Onda-da bu tekstde pikir göni berilmändir – ony okamagy hem başarmak gerek: sözleşäniň manysyny kabul edýän aňyň adamlar arasyndaky gatnaşygy duýmagy zerur.

Sözleşäniň takyklygy barada pikir ýöredilende, onuň manysy bilen eseriň mazmunynyň häsiýetini biziň aňymyz bahalandyryjarys. Biz sözleşä baha berenimizde ony oňat ýa-da erbet, doly ýa-da doly däl, bir manyda ýa-da iki manyda berlendigine we diňleýän (okaýan) üçin hakykat barada belli bir maglumat almaklyga mümkinçilik döredýändigine üns berýäris.

Adamyň aňyna täsir etmek bilen, hakykat diňe bir sözleşiş işini döretmegiň esasy çemesi bolman, eýsem gürlaşmekde (pikir alyşmakda) çeper döredijiligiň many-mazmunydyr. Sözleşäniň esasy özboluşlylygy hökmünde onuň takyk bolmaklygy üçin, hakykat bilen sözleşäniň arabaglanyşygy zerurdyr. Ýöne söz bilen beýan edilýän eseriň mazmuny pikirlenme arkaly akyl etirilýär, şöhlelendirilýär. Diýmek, sözleşäniň takyklygy sözleşiş-pikirlenme gatnaşygy esasynda taba getirilýän eken.

Sözleşiş - hakykat we sözleşiş – pikirlenme gatnaşyklary gürlaşýän (ýa-da ýazýan) adam üçin-de, diňleýän (ýa-da okaýan) adam üçin-de sözleşäniň takyklygyny hem-de näтактыklygyny kesgitleýjidir. Emma bu dürli görnüşde ýüze çykýar.

Gürleýän (ýazýan) kabul edilýän ýagdaýy, hadysyny, wakany söz arkaly beýan edilýän hakykata laýyk manyda yzygider peýdalanmaklyga çalyşýar. Elbetde bu laýyklygyň häsieti we derejesi heniz akyl etiriş basgançagynda kemala gelýär.

Eger-de akyl ýetirmeklik dogry pikirlenmegiň kanunlaryna laýyk amala aşmasa, şonuň netijesinde beýan edilýän hakykat ýoýalsa, onda mundan beýläk berilýan maglumatlar takyk bolup bilmez. Ýöne hakykata laýyk, dogry akyl etiriş sözleýiş habaryny öz-özünden üpjün edip bilmez.

Bize beriljek maglumatlary bar bolan maglumatlara görä akyl eleginden geçirýär. Gürleýän (ýazýan) adam özünde bar bolan bilimdir maglumatlary diňleýjiler (okaýanlar) üçin taýýarlaýar. Dil serişdelýerine daýanmak bilen, gürleýän adam şol birlikleri guramaçylykly yzygiderlige salýar. Sözleýiş – bu hakykadyň nusgalyk belgisi hökmünde pikir alyşmaklyga ugrukmadyr. Gürleýän adam sözleýşi döretmek bilen, hökmany suratda sözleýişiň aýry-aýry ugurlaryna daýanmalydyr, mysal üçin, manysy ýakyn sözlýerden birisini ýa-da meňzeş sözlem gurluşlardan birisini saýlap almaly. Her bir sözleýiş eseriniň düzümini we guramaçylygyny saýlap almaklyk köp meselä – berilýän maglumatlaryň häsietine-de, aýtmakdaky maksada-da, pikir alyşmagyň ýagdaýynyň aýratynlygyna-da, elbetde, gürleýän adamyň dil serişdesini bilşine-de baglydyr. Gürleýän adamyň özüniň bilýän zatlaryny (hadysalaryny, wakalaryny....) diňleýjä bermeginde kynçylyk ýüze çykmagy mümkin: gürleýän adam aýtjak bolýan meselesini doly bilýär, ýöne şol pikiri zerur dil birlikleri arkaly bermegi başarmaýar; gürleýän adam aýtjak meselesini doly bilmeýär, howaýy-manysyz, üzlem-saplam pikirleri ganatly sözler arkaly aýdýar, şeýlelikde, diňleýji (okaýan adam) aýdylan meselä doly düşünmeýär; aýdýan adam maglumatlary zerur dil birlikleri arkaly doly many-mazmunda beýan edýär, ýöne diňleýji dil birliklerini, çylşyrymly, oýlanyşykly düzülen aýdyp bermäni eseri kabul etmeklikden ejiz gelýär.

Gürleýän adam sözleýşi guramak bilen, onuň manysyny hakykata laýyk guraýar. Şonda hakykadyň ýoýlup-ýoýalmandygyna, sözleýişiň manysyny diňleýjiniň kabul edip biljekdigine ýa-da kabul etmeklige mümkinçiliginiň ýokdugyna esewan bolýar. Diňleýji (okyjy) hödürlenen sözleýiş eserini kabul edende, sözleýşi hakykadyň nusgalyk belgisi hökmünde öz dil biliş mümkinçiligine daýanmak arkaly çözüär. Ol sözleýişiň manysyny yzarlamak arkaly eseriň mazmunyna çykýar. Özünde bar bolan tejribä we bilime

daýanmak bilen, hödürlenen eseriň manysyny hakykata laýyk kabul edýär. Şeýlelikde, ol eseriň manysyna düşünyär. Baglanyşykly sözlemleriň manysyny kabul etmeklik hem eseriň eesiniň döredijilikli beýan etmeginden aňsat ýüze çykanok. Eserdäki (gürrüňdäki) pikir sözleşiň manysy arkaly beýan edilýär. Şu sebäpli-de şol bir dilewarlyk döredijiligine sözleşiň takyklygy (ýa-da nätakyklygy) nukdaýnazardan baha bermeklik ýazarda we diňleýjide dürlüçe bolup biler.

Ähli aýdylanlar sözleşiň takyklygyny onuň pikir alyşmaktaky hiliniň bir görnüşi hökmünde kesgitlemeklige mümkinçilik berýär.

Bir tarapdan, sözleşiň hakykat bilen baglanyşyklydygy, ikinji tarapdan pikirlenme bilen baglanyşyklydygy sözleşiň takyklygyna düşünmekligiň özeni hökmünde takyklygyň iki görnüşini (zat we düşünje görnüşlerini) aýyl-saýyl etmäge mümkinçilik berýär.

Sözleşiň pikir yzygiderligi. Sözleşiň aragatnaşyk etmekdäki hili hökmünde pikir yzygiderliginiň takyklyk bilen umumylygy köpdür. Takyklyk ýaly, pikir yzygiderligi hem sözleşiň mazmunyny häsiet-lendirýär. Pikir yzygiderligi hem takyklyk ýaly sözleşiň sözleşe bagly bolmadyk gurluş gatnaşyklary esasynda kemala gelýär.

Ýöne takyklyk arkaly sözleşiň manysy bilen sözleşiş eseriniň bitewiliginiň gatnaşygyna baha berilýär. Pikir yzygiderligi bolsa sözleşiň many **gurluşyny**, guralyşyny häsietlendirýär. Bular arkaly mantygyň we pikirlenmäniň kanunalaýyklygyna görä dil birlikleriniň many birleşişlerine baha berilýär. Eger-de şol many birlikmeler arabaglanyşygy we hakykat gatnaşygyny pikirleri dogry berip bilseler, onda olar mantyk taýdan dürs hasaplanyp bilner. Eger-de hakykat gatnaşyklary ýoýalýan bolsa, dogry pikirlenmäniň kanunalaýyklyklary bozulan bolsa, onda sözleşiň many-mazmuny mantyk taýdan nädürs hasaplanýar.

Sözleşiň pikir taýdan dürslügi onuň many arabaglanyşygynyň beýan edilişi arkaly kesgитlenýär. Sözleşiň mantyk dürslügi, takyklyk ýaly, onuň dogrulygy bilen baglanyşyklydyr. Sözleşiň mantyk dürslügi sözleriň, gurluş (morfologik) hem düzüliş (sintaksis) birlikleriň beýan ediljek bolunýan pikire laýyk ulanylyşyna baglydyr.

Mantyk taýdan dürslük bolsa takyklyk kimin sözleşiň ýerlikliligi, täsirliligi, eleterligi ýaly hilleriniň kemala gelmegine esas bolup hyzmat edýär. Sözleşiň mantyk dürslügi pikiriň süňňüni oňat guraýar, şonuň üçin hem ol eleterdir, diýmek, ol täsirlidir.

Eger-de sözleşşiň mantyk derejesi we häsieti pikir alyşmaklygyň şertine, ýagdaýyna laýyk gelse, diýmek, ol ýerliklidir.

Eger-de okuwçy öz ýazýan düzmesi üçin zerur maglumatlary doly bilmese, onda onuň sözleşşi mazmun taýdan nädürs bolup biler. Mysal üçin, okuwçy “Magtymguly Gerkez obasynda doglupdyr.” ýa-da “Magtymguly HYIII asyrda ýaşap geçipdir.” diýse, onda bu sözlemler gurluşy taýdan (sözleriň, söz düzümleriniň baglanyşy boýunça) dogry bolsalar-da, olar mazmun taýdan nädogrydyr.

Okuwçylaryň sözleşşiniň pikir taýdan dürslüginde gazanmak üçin bolsa, oňa beýan ediljek bolunýan maglumatyň many-mazmunyny doly öwrenmegiň zerurdygyny düşündirmelidir.

Umuman, sözleşşiň mantyk taýdan dürslügi medenietli sözleşşiň esasy sütünleriniň biri bolup, ol mantygyň, aňyetiň hem dil biliminiň gatnaşygynda özleşdirilýän meseledigi zerarly, mugallymyň özüniň bu ugurda bilmeli meseleleri köpdür.

Sözleşşiň arassalygy. Sözleşşiň arassalygy – bu edebi dile ýat bolan sözlýerden halas bolan sözleşşe düşünilýär.

Ilatyň her bir raýatynyň bilimliligini, düşüneliligini, şol sanda medenietli sözleşşiňi ösdürmegi maksat edinmeli. Medenietli sözleşşiň kâmil bolmagyna päsgelçilik berýän serişdeleriň ilkinjisi alynma sözler bolýan bolsa, ikinjisi edebi dile ýat bolan sögünç sözleri, ogry-jümrüleriň sözleşşi we terbiesiz adamlaryň ulanyan gödek sözleridir. Üçünjisi edebi dilde ulanylýan söze derek erli şiwesözleriniň ulanylmagydyr.

Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň alymlary tarapyndan türkmen diliniň sözlükleri düzülýär, gazet-dergilýerde ähli adalgalar türkmençeleşdirilýär.

Indi mekdebiň, esasan hem türkmen dili we edebiyaty mugallymlarynyň önünde okuwçylaryň sözleşşiniň arassalygyny gazanmak meselesi dur.

Mekdepde türkmen dili sapagynda söz, sözüň manysy, sözüň bir we göçme manylylygy, alynma, täze we könelişen sözler barada ýörite düşünje berilmegi ýöne ere däl. Bu düşüňjeler öwredilende, okuwçylaryň türkmençe arassa gürelemek endikleri berkidilmelidir. Her bir sapakda sözleriň türkmen edebi diline laýyk ulanylmagy zerurdyr.

Edebi dilde arassa geplenilmeginiň ýerine etirilmeginde-de türkmen dili sapaklarynyň hyzmaty uludyr. Erli šiwe şertlerinde ýaşayan, bilim alýan çagalara edebi dilde iňňän köp ulanylýan sözlerini öwretmek wezipesi mugallymlaryň paýyna düşýär.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Takyklyk sözleşiň esasy görkezijileriniň biri hökmünde.
2. Oňat sözleşiň pikir alyşmaky hili hökmünde takyklyk näme?
3. Sözleşiň pikir yzygiderligi diýende nämä düşünýärsiňiz?
4. Sözleşiň arassalygy diýende nämä düşünýärsiňiz?.

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Mesgudow W. Sinonimleriň çeşmeleri. TSSR-iň Dil bilimi institutynyň işleri. 4-nji goýberliş. Aşgabat, 1962.
3. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.
4. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
5. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiýati asoslari. Toşkent, 2006
6. Türkmen sözleşiş medeniýetiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1977
7. Hanmatow M. Awezklyçowa S. Sözleşiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

Sözleşiň ýerlikliligi we labyzlylygy

Meýilnama

1. Sözleşiň ýerlikliligi barada düşünje.

2. Sözleşiň labyzlylygy

Daýanç düşünjeleri: Sözleşiň ýerlikliligi barada düşünje, edebi diliň kabul edilen düzgünleriniň täsiri, döwrüň çeper dil tagamynyň täsiri, tär taýdan ýerliklilik, şahsy – aňyet taýdan ýerliklilik, sözleşiň labyzly bolmagy üçin şertler

Ýerlikli sözleşiş dil serişdeleriniň aragatnaşyk etmegiň maksadyna hem-de şertine, berilýän maglumatlaryň mowzugyna, mantyk hem täsirli mazmunyna, diňleýjiniň kimligine (onuň kabul edip bilish derejesine) laýyk gelmegini talap edýär.

Gadym döwürden bári türkmenleriň ata-babalary köpsözlülige, gereginden artykmaç ganatlandyrylan şahyranalygy ýerliksiz hasaplap-dyrlar. Magtymgulynyň

şygrylary, ýerlikli sözleýşiň ygtybarly nusgasydyr, medenietli sözleýşiň iňňän ýokary derejeleriniň biridir.

Dilewarlyk sungaty örän kyn, özleşdirilmesi çylşyrymly senetdir.

Sözleýşiň takykylygy, arassalygy, labyzlylygy, baýlygy, pikir taýdan dürslügi ýaly hil taraplarynyň görkezijileriniň arasynda ýerlikli sözleýiş aýratyn orna eedir. Sebäbi sözleýşiň ýerlikliligi onuň agzalan görnüşlerini anyk sözleýiş aragatnaşygyna görä ulanylyşa girizýär – olary sazlaýar. Ýerlikli sözleýşe dil bilimi nukdaýnazardan nähili garamak bolar? Onuň dil taýdan mazmuny nähili bolmaly? Ýerlikli ýa-da ýerliksiz sözleýşe baha bermek boýunça kabul edilen düzgün barmy?

Aýdypbermäniň maksadyna görä sözleýşiň ýerlikli ýa-da ýerliksiz amala aşyşyna baha berilýär.

Sözleýşiň ýerlikligini berjaý etmeklik edebi diliň tärlerini bilmeklige, sözleri ulanmagyň özüne mahsus kanunalaýyklyklaryna, diliň tär (stilistik) ulgamyny bilmeklige daýanýar. Sözleýşiň ýerlikliligi diliň dürli ugurlaryny özüne birleşdirýär we sözleriň, söz düzümleriniň, grammatik düşüňjeleriň (kategorýalaryň) hem-de sözlemleriň, ýagny bitewi düzümlü sözleýşiň ulanylmagy bilen düzgünleşýär. Olaryň ýerlikliligi dürli nukdaýnazardan çemeleşilip hem-de bahalandyrylyp bilner. Şunuň bilen baglylykda-da ýerlikli sözleýşiň agzalan ugurlaryny aýdyňlaş-dyrmak maksadalaýykdyr.

Tär taýdan ýerliklilik

Aýry-áýry sözüň, söz düzüminiň, sözlem gurluşynyň ýa-da tutuş düzümlü-sözleýiş ulgamynyň ýerlikliligi diliň täri (stili) arkaly kesgitlenip ýa-da ugrukdyrylyp bilner. Häzirki zaman edebi diliň düzüminde onuň jemgyetçilige gulluk edýän dürli görnüşi dowam edýär. Olar sözleýşiň tärleri diýlip atlandyrylýarlar. Tärler gepleşik, resmi iş, ylmy, jemagatçylyk (publisistik), çeper eseriň täri diýen görnüşlere bölünýärler. Olaryň her biriniň özboluşlylygy, dil serişdelerini ulanmagyň özboluşly kanunalaýyklyklary bar. Haýsydyr bir sözüň ýa-da söz düzüminiň ulanylyş meselesi hem olaryň her birinde dürlüçe çözülýär.

Mysal üçin, dil hakykatynyň çeper sözleýşde ýerlikliligi baradaky garaýşyň özüniň aýratynlyklary bar. Sebäbi çeper baglanyşykly düzülen eseriň dil ölçegi edebi diliň ölçegi bilen birmeňzeş zat däl. Çeper edebiýat ýazyjynyň dörediji-liginiň pikir (ideýa) hem gозzellig (estetik) ýörelgelýerine baglylykda halkyň sözleýiş durmuşyny janlandyryp

şöhlelendirýär. Çeper esýerde sözüň ulanylmagy (ýaşamagy) özara baglanyşykly bolan üç hili täsir arkaly, ýagny:

- 1) edebi diliň kabul edilen düzgünleriniň täsiri;
- 2) döwrüň çeper dil tagamynyň täsiri;
- 3) söz ussadyňyň özboluşly çeper söz ussahanasynyň täsiri arkaly kesgitlenilýär.

Edebi dilde kabul edilen umumy dil düzgünlerinden düýpli gyşarmalar çeper esýerde olaryň ýerlikliginiň esasy şertidir. Şol gyşarmalary sözleýiş ýalňyşy hasap etmek bolmaz. Emma sözüň manysyna düşünmezden, gahrymanyň hususy aýratynlygyny görkezmäge kowalaşyp, ýalňyş ulanylýan sözler sözleýiş näsazlygy hasaplanyp bilner.

Edebi diliň her bir tärinde dil serişdelerini saýlamagyň hem-de ulanmagyň öz kanunalaýyklyklary bar. Olaryň her biriniň özboluşly-lygyny kesgitleýän tär emele getirýän serişdesi bar. Şol serişdeleriň zerurlyk ýok erinde başga bir ýagdaýa, şerte geçirilmegi sözleýişniň ýerlikliliginiň bozulmagy hasaplanýar.

Sözleýişniň gepleşik tärinde sözlemleriň gurluşy ýönekeý, sözlem agzalary öňli-soňly, kabul edilen düzgüne laýyk gelmeýän ýagdaýda bolup biler. Ýas erinde badyhowa, owadan, şatlykly ýa-da gülküli gürrüň edilip bilinmez. Resmi iş täri mesawy gürrüňlenilişi ýaly amala aşyp bilmez.

Umuman, her bir täriň özboluşly ýerlikli sözleýiş serişdeleri bardyr. Şonuň üçin hem eýýäm mekdepde IV synpdan başlap, türkmen dili sapagynda sözleýişniň gepleşik, resmi iş, jemagatçylyk, çeper, ylmy tärleri (stilleri), şol tärlere (stillere) mahsus dil serişdeleri ýörite öwredilýär. Şol serişdeleri ýawaş-ýawaşdan okuwçylaryň sözleýiş başarnyklaryna, soňra endiklerine öwürmeklige ymtynylýar.

Şahsy – aňýet taýdan ýerliklilik

Söhbetdeş bilen gürlleşip, köpçüligiň önünde çykyş edip, biz diňe haýsydyr bir maglumaty habar bermek bilen çäklenmän, eýsem islesek-islemesek hakykata, gürrüňdeşimize bolan gatnaşygymyzy hem aňladýarys. Şonuň üçin-de biziň sözüimiziň söhbetdeşimize näderejede täsir edýändigini barada hem aladalanmalydyrys – biziň sözüimiziň gürrüňdeşimizi gynandyrmazlygy, onuň mertebesini peseltmezligi barada alada etmelidiris.

Sözleşişin ýerlikliliği durmuşy tarapdan – adamçylyk nukdaýnazar-dan örän wajyp şertleriň biridir. Sebäbi ol biziň tutuş sözleşiş taýdan özümizi alyp barşymyzy sazlamalydyr.

Haýsydyr bir sözleşiş aragatnaşygy şertlerinde zerur sözi, heňi tapmagy başarmak – gürründeşligiň oňat amala aşmagynyň, adamlaryň ahlak, hatda beden saglygynyň girewidir.

Biz her bir ädimde ýerliksiz sözleşişin adamlaryň arasyny bozýandygyna, biribiriniň göwnüne degilmegine sebäp bolýandygyna duş gelýäris. Gödek, ýerliksiz, oýlanylman aýdylan söz, gödek äheň adama çuňňur söz ýarasyny salýar. Ýöne ýerliksiz, gödek sözleşişin getiren zyýanyna her kişi göz etirip baranok. Her bir adam gürlände “Tyg ýarasy biter, söz ýarasy bitmez”, “Söýdüren-de dil, köýdüren-de dil”, “Ýaman dil il bozar, ýaman aýak ýol bozar”, “Dünýäde iň süýji zat hem dil, iň ajy zat hem dil”, “Bugdaý nanyň bolmasa, bugdaý sözüň ýokmudy?”, “Göz uýy bilen gözleme, gözleriňe zor geler; dil uýy bilen sözleme, özüňe azar geler”, “Dil bela, diş gala” ýaly halk pähimlýerine eerip gürläp duranok.

Sözleşişin labyzlylygy. Biziň her birimiziň sözleşiş tejri-bämiz, ýagny kimdir biriniň sözleşişini kabul etmek, öz sözleşişimizi guramak tejribämiz bar. Şol tejribe has çuňňur we has ýüzleý bolup biler. Has çuňňur tejribe diňe bir adamyň haýsy-da bolsa biriniň aýdanlaryny diňläni ýa-da ýazanlaryny okany, haýsy-da bolsa bir topar sesi, sözleri, äheňleri, sözlem gurluşlaryny kabul edeni bilen bagly bolman, eýsem diňlenileni, okalany, kabul edileni bahalandyryp bilmeği, şeýle-de sözleşişin gurluşyny derňemeği, onuň üstünlik hem kemçilik taraplaryna baha berip bilmeği bilen hem baglydyr. Has ýüzleý tejribe diňe sözleşişini kabul etmek bilen çäklenýär. Şeýle ýagdaýda biziň aňymyz sözleşişini pikir eleginden geçirmekde ejizlik edýär. Şu sebäbe görä-de dil baradaky gowy bilim diňe bir ýörite dil boýunça işleýän adamlar üçin zerur bolman, eýsem hemmelere gerek. Öz sözleşişini we beýlekileriňkini gowulandyrmak üçin, sözleşişe özbaşdak hakykat hadysasy hökmünde akyl etirmeli.

Aňymyza täsir ediş derejesi boýunça sözleşişin meňzeş dældigini sözleşiş tejribesi görkezýär. Mysal üçin, şol bir mowzuga bagyşlanyp dürli ders berlip bilner, dürli hili gürrüň, düşündiriş ediler, dürli görnüşli iş kagyzy ýazylyp bilner. Şonda aýdylanlaryň biri ünsli, hatda gyzyklama bilen diňlener, beýleki bir şol mowzukda diňlenilenler şeýle

gyzyklanma döretmez. Dürli eseriň biziň aňmyza dürlüçe täsir etmegi köp şert we sebäp bilen, ýagny tekstiň mazmunynyň mantygy, subutnamalary, mowzugynda, maglumatynda bar bolan täzelikler, ýazaryň aňa täsir edijiliginiň barlygy ýa-da ýoklugy bilen baglydyr. Şu sebäpler we şertler bilen birlikde sözleşäniň (ýagny eseriň) gurluşynyň alamatlary we aýratynlyklary hem bu meselede aýratyn hyzmaty ýerine ýetirýär.

Öz sözleşiş tejribämize syn edip, biz Magtymguly bilen Azadynyň, B.Kerbabaýew bilen Ata Gowşudowyň ýa-da häzirki zamanda ýaşap ýören ýazyjy-şahyrlaryň eserlerini deň derejeli üns bilen okap bilýärismi diýen soraga jogap berip bileris. Ylmy nutuklary diňläň talyp öz mugallymlarynyň beren dersleriniň deň derejede dälidigine göz etirip biler, ylmy işleri okan adam dürli ýazaryň şol bir mowzukda dürlüçe ýazyandygyny aňlar.

Umuman, sözleşäniň gurluşy, onuň özboluşlylygy we aýratynlygy adamlaryň pikirini, duýgusyny oýarýar, aýdylany ünsli diňlemäge, gyzyklanmaga, ýazylany ünsli we gyzyklanma bilen okamaga mümkinçilik berýär. Sözleşäniň gurluşynyň şu aýratynlyklary-da ony labyzly diýip atlandyrmaga ýagdaý döredýär.

Sözleşäniň labyzlylygy diýlip, onuň okyjyda ýa-da diňleýjide ünsi, gyzyklanmany döredýän gurluşyna aýdylýar. Şol alamatlary özünde jemleýän sözleşä-de labyzly sözleşiş diýilýär.

Şu aşakdaky goşga seredeliň.:

Sustupesler jany sagat hassadyr,

Ruhy beýgiň rysky iki essedir.

Göwünde garratma etsem-petsemiň,

Ruhuňyz tug deýin belentde bolsun!

Bu setirleriň çeper sözleşiş galypy göräýmäge örän ýönekeý. Onuň sözleri-de, äheňi-de, sözlem gurluşy-da her kişä eleter, şonuň üçin hem şeýle şygry her bir adam döredip biläýjek ýaly. Ýöne şahyrana eseriň çeper täsiriliginiň syry hem onuň ýönekeýliginden, eleterliginden ybaratdyr. Şol ýönekeýlik we eleterlik akyldara öz duýgusynyň çuňňurlygy bilen hakykatdygyny beýleki adamlara ýetirmek üçin zerur bolupdyr.

Şu ýýerde sözleşiş labyzlylygynyň dürli görnüşini tapawutlan-dyrmak zerurmy diýen sorag ýüze çykýar. Elbetde, zerur. Sebäbi şuna meňzeş setirlýerde ýüregiňi lertzana salýan, haýran galmagy, guwanjy we ş.m. aňladýan labyzlylyk serişdeleri bar. Olaryň her

haýsy sözleýiş aragatna-şygynyň dürli ýagdaýynda ulanylýar. Ýone haýsy labyzlylygyň haçan ýerliklidigini, häzirki zaman türkmen sözleýişinde labyzlylygyň haýsy görnüşleriniň ulanylýandygyny bilmek zerurdyr. Mysal üçin, ýas erinde guwanç bilen gürlmek bolmaýar.

Labyzlylygyň görnüşini saýlamagyň ilkinji şertleriniň biri nähili ýagdaýda gürlleşilýändigini bilmek bilen baglanyşyklydyr. Mugallymyň sözleýişiniň labyzlylygy syýasatçynyňky ýa-da ilçiniňki bilen deň däl, sülçiniň edýän çykyşy ylmy işgäriň ylmy maslahatda edýän çykyşyna meňzeş däl. Islendik şertde gürlleşilende özboluşly labyzlylyk bolmaly.

Labyzlylygyň ikinji bir esaslanmasy diliň gurluşy bilen baglanyşyklydyr: ýagny sesleriň, sözleriň aýdylş labyzlylygy, bir meselä aýratyn ähmiyet bermek labyzlylygy, leksiki we söz ýasalýş labyzlylygy, morfologik hem sintaktik, şeýle-de tär labyzlylygy bolup biler. Şular bilen birlikde, okaýan eserimiziň, çykyşymyzyň özboluşly sözleýiş gurluşynyň, aksetirleriniň (abzaslarynyň) barlygyny hem ýatdan çykarmak bolmaz.

Umuman, sözleýişde labyzlylygyň hili dil gurluşyna degişli bolan dürli serişdeler arkaly aňladylýar.

Aýry-aýry adamyň sözleýişiniň labyzlylygyny başaryşy barada gürrüň edilende, her bir adamyň sözleýişiniň labyzly bolmagy üçin zerur **şertler** hakynda pikir ýöretmek bolar.

Birinji şert sözleýişniň ýazarynyň özbaşdak pikirlenişi, aňynyň işleýşi bilen baglanyşykly. Eger-de diňe daýanç ýazgysy arkaly pikir ýöretseň, galypa salnan hem jümleler boýunça-da duýsaň, ynamsyz sözleýişniň labyzly bolup bilmez. Ýokary okuw mekdebiniň mugallymy köplenç öz talybynyň jogabynyň ynamsyzdygyny we labyzlydygyny duýýar. Sebäbi talyp okuw dersini özleşdirmeýär, okalanlar barada oýlanyp, olary öz pikirine öwürmeýär. Şeýle talybyň pikirlenişi ýat tutmak esasynda işleýär, ol haýsydyr bir pikiri ýa-da gellen netijäni akyl eleginden geçirmeýär. Gynansak-da diňe öz ýadyna daýanýan, aýdýan pikirlerini özüniňki ýaly edip berip bilmeýän ündewçilere, mugallymlara, habarçylara, edara işgärlýerine, hatda ýazyjy-şahyrlara duşulýar.

Ikinji şert sözleýişniň ýazarynyň öz aýdýan we ýazýan zadyna, kim üçin ýazýandygyna we aýdýandygyna biperwaý bolmazlygydyr. Magtymguly ýa-da Kemine,

B.Kerbabayew ýa-da K.Gurbanpewow öz aýdanlaryna, ýazanlaryna biperwaý garapdyrlar diýip bolarmy?

Biperwaýlyk kerebine çolaşan öwüt-ündewçi, habarçy ýa-da mugallym, jemgyetçilik ýa-da edara ýolbaşçysy ýürekden gürlемеýär, galyp boýunça hemmä äşgär nusgada gürlеýär, şol nusgany üýtgetmek üçin hiç hili alada etmeýär.

Durmuş bolsa biperwaýlykdan ýüz öwürýär, pikirniň aýdyňlygyny, duýgynyň ýitiligini, aňnyň özbaşdaklygyny isleýär. Bu bolsa öwüt-ündew, mugallymçylyk hem terbieçilik işleri üçin zerur.

Üçünji şert dili, onuň labyzlylyk serişdelerini gowy bilmekdir. Dil baradaky ylmy bilmezden, şeýle bilimi ele almak mümkin däl. Sesleri we olaryň labyzlylyk mümkinçilikleri baradaky maglumatlary bilmeli. Basymy, onuň labyzlylyk mümkinçiliklerini, sözüň ýasalyşyny, söz toparlaryny, sözlemiň görnüslerini, sözlemiň baş we aýyklaýjy agzalaryny, äheňi (intonasiýany) labyzlylyk nukdaýnazaryndan bilmeli.

Dördünji şert sözleşiş çeper, jemagatçylyk (publistik), resmi iş, ylmy, gepleşik tärleriniň özboluşlyklaryny we tapawutlaryny gowy bilmeli. Agzalan tärleriň her biri diliň aýry-aýry serişdelerinde öz täsirini galdyrýar we şol serişdeler dürli tär öwüşginine e e bolýarlar. Şol tär öwüşginler ýazara sözleşiş labyzlylygyny güýçlendirmäge ýardam edýär. Ýöne täre laýyk gelmeýän serişdeleriň sözleşişde ulanylmagy labyzlylygyň hilini peseldýär.

Bäşinji şert sözleşiş endikleriniň üstünde yzygider hem aňly-düşünjeli maşk etmekdir. Bilimler endige geçmelidir. Haçan-da gürlänimizde, labyzlylyga zerur bolan dil serişdelerini saýlamak maksady bilen, biz sözleşiş ullakan säginmelere bölüp bilmelidiris. Şonuň üçin hem labyzlylygy üpjün edýän dil serişdeleri biziň sözleşişimizde endige öwrülmelidir, hiç bolmanda labyzlylyga zeper etiriji dil serişdelerinden sözleşişimizi goramalydyrys. Biz bu labyzlylyk endiklerini gazanmak üçin nusga alarlykly çeper, ylmy, jemagatçylyk, resmi iş, gepleşik eserlerini ünsli okamaly, labyzly gürläp bilýän adamlaryň sözleşişini diňlemeli, öz sözleşişine esawan bolmaly, onda nämäniň labyzlydygyny, haýsy zadyň bolsa galyp esasyndadygyny we biperwaý, guraksy bolýandygyny aňşyrmagy öwrenmeli. Sebäbi kimde-kim öz sözleşişini ýawaş-ýawaşdan gowulandyrjak bolsa, sözleşişiniň labyzly bolmagyny islese, onda onuň sözleşiş kämilleşer. Sebäbi öz-özüne esewan bolmak endigi islendik adam üçin zerur.

Altynjy şert başinji şert bilen berk baglanyşyklydyr. Bu şert sözleşişň ýazarynyň labyzly gürlemäge aňly-düşünjeli ymtylmagydyr, labyzlylyga bolan aňyet taýdan okgunlylygydyr. Munuň üçin her kim öz-özüne: “Meniň sözleşişim labyzly däl, garyp; men gowy, labyzly gürlärim we ýazaryn, eger munuň üçin zerur bolsa, men türkmen diliniň labyzlylyk serişdelerini özünde jemleýän nakyllary, atalar sözünü, matallary, ganatly sözleri...okaryn, men olary öwrenerin, labyzlylyk serişdelerini şolar arkaly özleşdirerin, öz sözleşişime baha bermegi öwrenerin, ondaky labyzlylyga zyýan berýän serişdeleri düzetmäge çalşaryn” diýmeli bolýar.

Sözleşişň labyzly bolmagynyň **ýedinji şerti** aýry-aýry adamyň aňyna, erk-islegine bagly bolmadyk dil hakykaty bilen baglanyşyklydyr. Bu bolsa sözleşişň labyzlylygy üçin dilde bar bolan serişdeleri aňladýar.

Diliň labyzlylyk serişdeleri barada aýdylanda, köplenç labyzlylyk-çeperçilige düşünilýär. Ýöne hakykatda diliň ähli birlikleri – sesden başlap, tä sözleme we tärlere çenli labyzlylygy güýclendirmäge hyzmat edýär.

Hatda aýratyn bir ses hem sözleşişde labyzly ulanylyp bilner. Ýaňlytmaçlardaky belli-belli sesi dogry aýtmazdan, oňa düşünmegiň kynlygyny ýada salmak hem muňa mysal bolup biler.

Goşulmanyň labyzlylyk mümkinçiligi sözde we söz ýasalýşda peýdalanylýar.

Diliň sözlügi labyzlylygyň esasy çeşmeleriniň biridir. Diliň çeperçilik serişdeleri diýlip atlandyrylýanlar – bular sözler, hakykatda söz we many serişdeleridir. Ulaltma-da, göçme manylylyk hem söze, onuň manysyna daýanýar. Ýöne diliň sözlügi özünde çeperçilik serişdelerinden başga-da ummasyz labyzlylyk mümkinçiliklerini hem jemleýär.

Eýsem şygyr döredijiligini guramakda adaty sözleriň adatdan daşary şahyrana güýje öwrülmeginiň sebäbi nämeden ybarat? Birinjiden , ritm; ikinjiden, rifma; üçünjiden, äheň ; dördünjiden, tutuş setirleriň many hem gurluş biteweligi; başinjiden, tutuş eseriň düzüminde söz tertibi we aýdypbermäniň tertibi. Bulardan başga-da, sözleşişň şahyrana guralyşynda, adaty şertlere garanda, sözleriň manysy hem üýtgeýär; ol ýazaryň aňnynda maglumatlary işe girizýän serişdä, dünýäni, hakykaty şöhlelendirijä öwrülýär.

Biz dil barada aýdanymyzda, köplenç ony ulgam hökmünde ykrar edýäris. Ulgamly gatnaşyga we baglanyşyga diliň her bir serişdesi hem gurluşy degişlidir. Şol sanda ulgamly gatnaşyga we baglanyşyga diliň islendik serişdesi sözleşişň gurluşyna-da

değişlidir. Ýöne gündelik aragatnaşykda ulanylýan sözleýiş bilen şahyrana sözleýiş dürli-dürlüdür. Şonuň üçin hem şahyrana sözleýişde we gündelik aragatnaşykda ulanylýan şol bir söz labyzly hem labyzsyz bolup bilýär.

Diliň sözlük ulgamy çylşyrymly we köptaraplydyr. Oňa dürli sözler toplумы girýär, şeýle söz toplumlarynyň hersinde sözler birnäçe umumy alamatlary (manylary, many-täri, söz ýasalyşy) boýunça birigýärler. Kitap, gepleşik, umumy edebi, belli bir welaýata degişli, könelişen, täze dörän, kesp-kär sözleri, tebigaty we adamy, dünýäniň seslerini, zatlary, hili şekillendirýän sözler bar. Şol dürli sözleriň sözleýişde gaýtalanyp, täzelenip durmagy hem onuň labyzlylygyny we görnüşini täriňi üýtgetmegi üpjün edýär.

Sözüň labyzlylyk mümkinçilikleri onuň manysy bilen baglany-şyklydyr. Labyzlylyk alamatyny, öwüşginini bermek üçin sözüň adaty aňladýan manysyny üýtgetmek eterlikdir. Muňa şahyrana bolmadyk sözleriň şahyrana setirlýerde ulanylyşy mysal bolup biler.

Indi labyzlylyk serişdeleri hasaplanylýan sözleýişniň epitet, **metafora** ýaly serişdelýerine seredip geçeliň.

Sözlüklýerde berilýän sözler heniz **epitet** däl. Haçan-da söz sözleýişde ulanylanda epitet bolýar. “Daşdan örülen ” söz düzümi – sypat, ol heniz epitet däl, ýöne bu “ýüregini daşa baglady” görnüşde doldurgyç bolup gelende (daşa baglady) epitet bolýar.

Göçme manylylyk – bu gizlin deňeşdirme manysy bolan söz düzümidir. Her bir aýratyn alnan söz özbaşdak metafora bolup bilmez, ol sözleýişde söz düzüminde gelende metaforadyr. “Ol göläni gazyga daňyp goýdy” diýende “gazyga daňmak” göni manysynda. Emma “Ol meni uzakly gün daňyp goýdy” diýende “garaşdyrды” manysyny aňladýar. Bu ýerde metafora bolup geldi. Metaforada, onuň manysynda üç sany element bar: nämäniň deňeşdirilýändigini baradaky maglumat; nämäniň nämä bilen deňeşdirilýändigini bardaky maglumat; deňeşdirilýän zatlardan (hadysalardan) alamat baradaky maglumat. Mysal üçin, janly gepleşikde “Huşum (pikirini, aýtjak bolýan zadyň) başymdan uçdy” diýen öçügsi metafora ulanylýar. Bu ýerde nämä deňeşdirilýär? Pikir deňeşdirilýär. Pikir nämä bilen deňeşdirilýär? Pikir guş bilen deňeşdirilýär. Pikiriň we guşuň haýsy alamatlary deňeşdirmekte esas bolup durýar? Çalt hereket. Bu ýerde nämäniň deňeşdirilýändigini atlandyrylypdyr (pikir). Emma nämä bilen deňeşdirilýändigini

atlandyrylmandyr. Gizlin deňeşdirmäni “uçdy” sözünden aňlamak bolýar. Biziň aňymyz “pikir” we “uçdy” düşünjeleriniň adaty bolmadyk birikmesini duýýar, aňymyzda şol gizlin deňeşdirme aýdyň deňeşdirmä öwrülýär: a) pikirim uçdy; b) guş ýaly uçdy; c) pikirim uçdy, guş ýaly uçdy.

Köplenç işlikler we sypatlar metaforiýalaşýarlar, ýagny şu söz toparlarynyň sözleri gizlin alamatyň açyk alamata geçmegi üçin iki manysy boýunça birleşýärler. İşlikleriň we atlaryň aňsat metaforiýa-lşmagynyň sebäbi hem olaryň beýleki söz toparlaryna garanda, habar hyzmatynda köp ulanylýandygyndadyr. Bu bolsa iki sany meňzeş alamatyň birikmegi üçin zerur.

Metaforalar öz gurluşlary boýunça şu hili söz düzümleri görnüşde bolup bilýärler: ***pişik basyşy, itjanly, tilki mekirligi, at ýaly kişñedi*** we ş.m.

Metafora sözleýşiň labyzlylygyna örän uly täsir edýär. Çeper eserlýerde oňa aýratyn ähmiet berilýändigini hem ýöne ere däl. Metafora näçe täze bolsa, şonça-da ol labyzly. Dogrusy, hemişe metaforany ulanyp bolmaýar. Çakdanaşa çylşyrymly ulanylýan metaforalara okyjy ýa-da diňleýji gowy akyl etirip bilmeýär. Bu bolsa sözleýşiň we mowzugyň awtory bilen diňleýjiniň (okyjynyň) arasyndaky ylalaşygyň bozulmagyna gýetirýär.

Diliň sözlem gurluşynyň hem sözleýşiň labyzlylygyny güýç-lendirmekdäki we peseltmekdäki mümkinçilikleri söz biliminiňkiden pes däl. Mysal üçin, gepleşikde sözlemiň söz tertibi bozulýar. Ýöne söz tertibiniň ýerliksiz bozulmagy hem sözleýşiň labyzlylyk serişdesi hasaplanylýar

Dürli görnüşli sözlem gurluşlary-da, şol bir sözüň ýa-da söz düzüminiň gaýtalanmagy-da sözleýşiň labyzlylygyny artdyrýar. Çeper sözleýiş ylmy hem resmi iş tärlerinden labyzlydyr. Sebäbi söz ussady alyma ýa-da ýolbaşçy işgäre garanda, çylşyrymly sözlemleri köp ulanýar. Elbaşçy ýa-da alym öz sözleýşine üns berse, janly ýarym gepleşik sözlerini ulansa, onda onuň sözleýsiniň labyzlylygy güýclenerdi, täsirliligi artardy

Şol bir sözlem gurluşyň bilgeşlän gaýtalanmagyn manysynda garşylykly pikirleri jemleýän kiçi ýa-da uly sözlemleriň ulanylmagy labyzlylygyň bir täridir. Magtymgulynyň setirlýerine syn edeliň: “Ýigitlik bossandyr – garrylyk hazan”

ýa-da:

Ýagşylardan hergiz çykamaz ýamanlyk,
Asly ýaman bolsa, çykamaz ýagşylyk,
Aslyga dartadyr ýüwrük, çamanlyk,
Ýüwrükni çamanga çatyjy bolma.

Labyzlylygy güýçlendirýän sematik-sintaktik serişdeleriň biri-de meňzeş sözlem agzalar hatarlarydyr. Gradasiýa şeýle hatarlaryň bir görnüşi hasaplanýar. Ol hemişe haýsy-da bolsa bir pikiri peseltmäge ýa-da güýçlen-dirmäge hyzmat edýär. Meselem:

Magtymguly, ýangyl, öçgül,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl,
Bir guýruksyz itdir, gaçgyl,
Nesihat ýokmaýan ärden.

Sözleýşiň labyzly bolmagynda äheňiň hem hyzmaty uludyr. Äheň näme? Bu sözleýiş amala aşýan döwründäki hereketdir, sözleýşiň güýjüdir, çaltlygy we owazlylygydyr, onuň säginmelere bölünüşidir. Şeýlelikde, äheň örän çylşyrymly hadysadyr.

Dilde dürli görnüşli äheň bolup, olar gürlýän adam tarapyndan janly sözleýişde dürli ýagdaýda ulanylýar. Dürli sözlem gurлуşa laýyk gelýän äheňleriň şol görnüşlýerinde diliň äheň birliklerini diýilýär. Ýöne heniz ylym şol äheň birlikleri doly aýdyňlaşdyryp bilenok. Emma dilçiler, edebiýaty öwrenijiler, teatr sungatynyň tejribesi we nazaryeti boýunça işleýänler äheňiň hyzmaty barada peýdaly pikirleri aýdypdyrlar.

Äheňe häsietli bolan sesiň güýji, belentligi, pesligi, säginme bitewi sözleýşiň bölekleri bolmak bilen, olary aýyl-saýyl etmek-de bolýar. Mysal üçin, “Sen nirä?” diýen sorag sözlemi aýdylanda, heňiň ýaňlanyşy aşakdan ýokara gidýär. Ýöne dürli adam gürlände sesiň güýji dürli bolup biler.

Dilde äheňiň mümkinçilikleri giň. Sebäbi her bir adam dil serişdelerini ýagdaý bilen baglylykda öz islegine görä ulanylýar. Umuman, äheň sözleýşiň labyzlylygynyň hemde adamlaryň aňyna täsir etmegiň serişdesi hökmünde ulanylýar.

Äheň diňe bir aýdylanlary mantyk taýdan zygider bermäge mümkinçilik döretmän, eýsem aýdypbermäniň täsirlilik-gözellig tarapyny guraýan serişdedir. Şonuň üçin hem sözleýiş aragatnaşygynda äheň biziň aňmyza hemişe täsir edýär. Elbaşçy öz

işgäri bilen salyhatly, ýöne talabediji gürleşip biler, ýöne şonuň üçin ol gaty gürlemeýär. Beýleki bir ýolbaşçy şeýle şertlýerde öz işgäri bilen gödek, ýerliksiz äheňde gürleşýär. Şeýlelikde, öz işgäriň göwnüne degýär. Ýaşlaryň ulular bilen yzgytsyz, medenietsiz gürleşişlerini ýatlalyň. Şeýle medenietsizlik ilkinji nobatda äheň arkaly aňladylýar.

Sözleşiş ýazuwa geçirilende äheň nähili hasaba alynýar? Dyngy belgiler arkaly äheň hasaba alynmaýar dierlikdir. Dyngy belgiler aýdypbermäniň äheň taýdan böleklere bölünişine degişli bolman, eýsem grammatik böleklere bölünişine degişlidir. Äheň sözleşişniň söz-many hem grammatik gurnalyşyna ornaşdyrylýar. Esasy äheň endigini öwrenen ene dilinde gürleýän adam okan eserindäki äheňi aňşyrýar we diňleýjä ýetirýär (ýa-da öz aňyna ornaşdyrýar).

Ýöne her bir adamyň dili biliş tejribesi we ony sözleşişde ulanmak başarnygy diliň ähli äheň baýlyklaryny başarardan ejiz gelýär. Esasan hem bu ýagdaý söz ussatlarynyň eserlerini özbaşdak okaýan okuwçyda ýüze çykýar.

Labyzlylyk islendik tär üçin möhümdir, ýöne dürli tärde labyzlylyk üçin şertler hem mümkinçilikler dürlüçedir. Çeper eser üçin şeýle şertler hem mümkinçilikler köp. Bu bolsa çeper döredijiligiň özboluşlylygy bilen düşündirilýär. Söz ussady durmuş hakykatyny we onuň adam aňynda şöhlelenişini döredýär. Ol durmuşyň özboluşly nusgasyny döredýär.

Söz ussady haýsy-da bolsa bir durmuş hakykatyny adamyň aňyna gözellig-täsirlilik ýetirmek üçin hemişe gözlegde bolýar. Ol endik edilen sözlem gurluşlary ulanman, özboluşly sözleşiş öwrümlerinden peýdalanýar. Şonuň üçin hem nusga alarlyk çeper eserler biziň sözleşiş tejribämizi we labyzlylyk başarnyklarymyzy hemişe baýlaşdyryp durýar.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Sözleşişniň ýerlikliligi dende nämä düşünýärsiňiz?
2. Tär taýdan ýerliklilik näme?
3. Şahsy – aňyýet taýdan ýerliklilik.
- 4 Sözleşişniň labyzlylygy diýende nämä düşünýärsiňiz?
5. Sözleşişniň labyzly bolmagy üçin nähili şertler gerek?

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiyatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.

2. Mesgudow W. Sinonimleriniň çeşmeleri. TSSR-iň Dil bilimi institutynyň işleri. 4-nji goýberiliş. Aşgabat, 1962.
3. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.
4. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
5. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiyati asoslari. Toşkent, 2006
6. Türkmen sözleýiş medeniýetiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1977
7. Hanmatow M. Awezkyçowa S. Sözleýiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

SÖZLEÝIŞDÄKI ÝALŇYŞLAR HEM NÄSAZLYKLAR ONUŇ GÖRNÜŞLERI WE OLARY DUÝDURMAK PLAN

1. Sözleýiş ýalňyşlary hakynda umumy maglumat.

2. Sözleýiş ýalňyşlarynyň görnüşleri.

Daýanç düşnjeleri: sözleýiş ýalňyşlary, olaryň görnüşleri, dil birlikleriniň ýasalysynda goýberilýän ýalňyşlar, dil birlikleriniň sözleýişde ulanylyşynda goýberilýän ýalňyşlar, sözleýiş ýalňyşla-rynyň görnüşleri, grammatik ýalňyşlar

Türkmen dili boýunça okuw programmasyna stilistika baradaky temalar girizilenligi zerarly, «stilistik ýalňyşlar» diýen düşünje öňki aňladýan manysy ýitirdi. Sebäbi mekdepde bu düşünje girizilmänkä, grammatik taýdan nädogry gurlan sözlem hem stil` ýalňyşy hasaplanylýardy. Häzirki sintaktik taýdan nädogry düzülen sözlem grammatik ýalňyş hasaplanylýar. Ine, şu nukdaý nazardan-da stilistik ýalňyşlaryň ählisi sözleýiş ýalňyşlary we näsazlyklary diýlip atlandyrylýar.

Ýalňyşlaryň hem näsazlyklaryň üstünde işlemek etapy okuwçylaryň stilistik sowatlygyny kämilleşdirmekte örän wajyp wezipesine ýerine ýetirýär. Şonuň üçin hem bu iş zygider we belli bir sistemada alnyp barylmalýdyr.

Okuwçylaryň döredijilikli işlerinde many kriterileriniň bozulmagy zerarly döreyän näsazlyklar köp. Ýalňyşlaryň görnüşlerine seredip geçeliň.

Edebi diliň normalaryndan daşlaşylmagy, sözleýişniň kommunikatiw maksada gönükdirilenlik printipiniň bozulmagy okuwçylaryň sözleýişinde ýalňyşlaryň hem

näsazlyklaryň döremegine gýetirýär. Bu ýagdaýyň döremezligi üçin, mugallym okuwçynyň edebi diliň haýsy normalaryny dogry bilmeýändigini, edebi dilde gowy sözlemekde nähili näsazlyklara el berýändigini anyklamaly. Mugallymlaryň bulary bilmeği, onuň okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek üçin geçirýän işlerini aňsatlaşdyrýar. Ol sözleýişiň netijeliligini gazanýar. Şu maksat bilen ýalňyşlaryň we näsazlyklaryň klassifikatsiýasyny belli bir sistema salmalydyr. Sebäbi mugallym okuwçynyň sözleýişinde (dil we ýazuw) bar bolan ýalňyşlaryň we näsazlyklaryň döreýän çeşmesini anyklaman, olary belli bir sistema salman, dogry hem ýerlikli pikir alaşmagy, habar bermegi, täsir etmegi gazanyp bilmez.

Türkmen diliniň okatmagyň metodikasynda okuwçylyryň dil we ýazuw sözleýişinde goýberilýän ýalňyşlar hem-de näsazlyklar heniz öwrenilmändir dierlikdir. Emma rus dilini okatmagyň metodikasynda ýalňyşlaryň ähli görnüşleri doly klassifikatsiýa salnypdyr, sözleýiş dilini ösdürmek boýunça ýörite gollanmalarda sözleýiş ýalňyşlary we näsazlyklary öz beýanyny tapypdyr.

Sözleýiş ýalňyşlarynyň we näsazlyklarynyň anyklanylmagy mugallymyň işini aňsatlaşdyrýar, okuwçynyň öz ýalňyşlarynyň üçtünde dogry işlenmegine el görkezmege mümkinçilik berer.

Ähli ýalňyşlary we näsazlyklary iki topara bölmek bolar: dil birlikleriniň ýasalyşynda goýberilýän ýalňyşlar hem-de dil birlikleriniň sözleýişde ulanylyşynda goýberilýän ýalňyşlar (näsazlyklar). Dil birlikleriniň ýasalyşynda (gurluşykda) goýberilýän ýalňyşlar grammatik ýalňyş hasaplanylýar. Sebäbi sözüň, söz düzüminiň hem-de sözleýişiň strukturasy (ýasalyş, gurluşy) grammatikada öwrenilýär. Dil birlikleriniň sözleýişde ulanylyşynda goýberilýän ýalňyşlara sözleýiş ýalňyşlary diýilýär. Sebäbi sözler, söz düzümleri, sözlemler diňe sözleýişde ulanylýarlar, funksionirlenýärler.

Bulardan başga-da, ýalňyşlaryň klassifikatsiýasynda sözleýiş protsesinde sözleýiş medeniýetiniň wezipeleri bilen gabat gelýän okatmagyň a (sözleýişiň dogurlygy we b (sözleýişiň kommunikativ maksadalaýyklygy ýaly başarnyklary formirmek wezipeleri hasaba alynmalydyr.

Şu nukdaý nazardan ähli ýalňyşlar näsazlyklara hem-de ýalňyşlara bölünýärler.

Ýalňyş - bu sözleýiş dogry bolmak talabynyň bozulmagy, edebi diliň normalarynyň saklanmazlygy. Bu barada, adatça, mugallym: «Beýle aýtmaly (ýazmaly) däl, bu nädogry» diýýär.

Näsazlyk - bu sözleýişň kommunikatiw maksadalaýyklyk printsipiniň bozulmagy, gowy sözleýişň, ýagny baý takyk we labyzly sözleýiş baradaky görkezmeleriň bozulmagy. Näsazlyk sözleýişň erbet ýa-da ýerliksiz aýdylandygyny (ýa-da ýazylandygyny) bahalandyrýar.

Ýasalyşda (dil birliginiň gurluşynda) goýberilýän ähli näsazlyklar ýalňyşlar diýlip hasaplanylýar. Sebäbi olarda sözleýişň dogry bolmak talabyndan gyşarmalar bar. Sözüň ulanylyşynda goýberilýän näsazlyklary (sözleýiş näsazlyklary) ýalňyş-da, näsazlyk-da hasaplanylýar bilner. Mysal üçin, sözüň öz hususy manysyna laýyk ulanylmazlygy (ýaşuly, aýal) işlikleriň zaman formalaryna laýyk ulanylmazlygy (Aman öýlerinden çykýar, it oňa tarap ylgady). Bu mysallar sözüň we formanyň nädogry ulanylyşyna - sözleýiş ýalňyşlaryna degişlidirler. Okuwçynyň sözleýiş gowy bolmak talabyny (dogry bolmak talabyna däl) bozýan halatlary sözleýiş näsazlygy (ýalňyşy däl) hasaplanylýar. Bulara bir sözüň esassyz gaýtalanmagy, oňaysyz söz tertibi, meňzeş konstruksiýaly sözlemler, dürli stilleriň garyşdyrylmagy mysal bolup biler.

Şeýlelikde klassifikatsiýanyň özenini aşakdaky ýalňyşlar we näsazlyklar düzýär.

1. Grammatik ýalňyşlar.

ýalňyşlary.

2. Sözleýiş

näsazlyklary.

Olara aýry-aýrylykda seredip geçiliň.

GRAMMATIK ÝALŇYŞLAR

Sözleýişde üç sany dil birligi ulanylýar: söz, söz düzümi, sözlem. Olaryň her biriniň gurluşynda ýalňyş goýberilip bilner.

1. Sözüň gurluşynda goýberilýän ýalňyşlar:

1. Sözüň emele gelşinde (ýasalyşynda) goýberilýän ýalňyşlar: «ýap -ýaşyl» «deregine «ýam-ýaşyl».

2. Forma ýasalyşynda goýberilýän ýalňyşlar.

a) atlarda: «aýagynda ädikleri bar»(bu ýerde ädigi deregine ädikleri , durmuşynyň deregine durmuşynyň, goşgularynyň deregine goşgularynyň kimin nädogry ulanylýan pursatlar).

b) sypatlarda: «örän owadan deregine» «gaty(ýaman) owadan» ulanylyşy.

w) çalyşmalarda: «biz» deregine «bizler» siz deregine sizler ulanylyşy.

g) işliklýerde: «almakda» deregine almaklykda, «alypdyr» deregine alan, «durlar» deregine «duranlar».

11. Söz düzüminiň gurlyşynda goýberilýän ýalňyşlar.»Ene dili mugallymy «deregine « ene dili mugallym».

111. sözlemiň gurlyşynda goýberilýän ýalňyşlar.

a) Ee bilen habaryň arasynda ylalaşygyň bozulmagy: «Biziň günlerimizde tebigaty goramak işi döwlet kanunlarynyň üsti bilen berjaý edýär(edilýär).

b) Sözlemiň bir agzasynyň ýerliksiz galdyrylmagy: «Magtymgulynyň ýaşan döwründe agyr bolupdyr (Bu ýerde «durmuş»sözi sözlemiň eesi galdyrylypdyr).»Magtymguly Meňli diýen bir gyz bilen halaşýar, ýöne Magtymguly Meňlini alyp bilmeýär. Meňlini baý adama berýär».Bu sözlemlýerde beýleki sözleýiş ýalňyşlary bilen birlikde (Magtymguly Meňlä öýlenip bilmeýär diýilse gowy. Bu ýerde sözler gepleşikde ulanylyşy ýaly alnypdyr), grammatik ýalňyşlar hem bar. Ikinji sözlemde « Meňlini baý adama berýär» sözlemiň eesi kakasy ýerliksiz galdyrylypdyr.

w) goşma sözlemlýerde: «Magtymgulynyň goşgulary öwüt-nesihat berýär, onuň goşgularynda gelin-gyzlaryň özüni oňarmaýany ýazýar».Bu sözlemiň mazmunynda-da sözleýiş näsazlyklaryndan (onda şahyr diňe «gelin-gyzlaryň özüni oňarmaýanyny» ýazyp ýören ýaly pikir berlipdir) başga sintaktik ýalňyşlar hem bar. Bu sözlem iki sany ýönekeý sözleme bölünip, ikinji böleginiň eesi hem-de aýyklaýjy agzasy aýyklaýjy agzasy ylalaşdyrylan bolsa dogry bolardy.

SÖZLEÝIŞ ÝALŇYŞLARY WE NÄSAZLYKLARY.

Sözleýiş hili boýunça ondaky goýberilýän ýalňyşlary iki topara bölmek bolar:

1. Sözleýiş ýalňyşlary(ýa-da sözleýiş dogry bolmak talabynyň bozulmagy).
2. Sözleýiş näçsazlyklary(sözleýiş gowy-takyk, baý we labyzly bolmak talaplarynyň bozulmagy).

SÖZLEÝIŞ ÝALŇYŞLARY. Bu hili ýalňyşlary sözleriň we grammatik formalaryň hem-de kategoriýalaryň ulanylyş normaolarynyň bozulmagy girýär. Adatça, bu hili ýalňyşlarsözüň leksiki manysyna düşünmezlikden ýa-da söz formalarynyň grammatik ähmiýetini bilmezlikden ýüze çykýar. Sözleriň we grammatik söz formalarynyň manysy düşündiriş-li sözlükde berilýär. Olaryň ulanylyş normalary bolsa grammatika ýa-da praktiki stilistika boýunça gollanmalarda berilýär. Mekdepde sözüň manysy, onuň ulanylyşy ýörite tema berlip öwredilmän, gönükmeleriň, beýleki praktiki işleriň üsti bilen öwredilýär.

Sözleýiş ýalňyşlarna şular girýär.

1. Sözüň öz manysyna laýyk ulanylmazlygy: «Baharda howa yssy bolýar» «Şunuň bilen birlikde pagta, ýagny respublikamyzyň baýlygy bolan «ak altyn» hem ekildi. Bu sözlemlýerde «yssy» sözüne derek «maýyl», «pagta», «ak altyn» sözlýerine derek «gowaça» sözleri ulanylanbalsa, sözleýiş dogry bolarda. «Bahar pasly agaçlar ýaprak edip, güller gunçalapbaşlaýar (bu ýerde «ýaprak edip» deregine «ýapraklap» bolmaly).

2. Dialekt sözleriniň dil stillerene mahsus bolmadyk gkpleşik sözleriniň ýerliksiz ulanylmagy: «Meň söýýän kärim». «Men şol kärde ak ýürek bilen işlimelidigini düşündirin». «Öz kelekesiniň ogly bolýar».

3. Konteksde şol bir çalyşmanyň gaýtalanmagy: «Men 1ou1-nji ýylyň oktýabrynda eneden boldum. Men edi ýaşymda birinji klasa bardym. Men....».

SÖZLEÝIŞ NÄSAZLYKLARY.

Sözleýişň kommunikativ maksadalaýyklygy (döredijilikli sözleýişň maksadalaýyklygy) printsipiniň bozulýan erleriniň ählisi grammatik we sözleýiş ýalňyşlarna garanda has gödek ýalňyş hasaplanylýan sözleýiş näsazlygydyr.

1. Sözleýişň nätakyklygy. Sözleýiş ýalňyşlarynyň arasynda sözleriň nätakyk ulanylyşyna köp duşulýar. Sözleýän ýa-da ýazýan adam sözün esasy manysyny bilýär, emma onuň haýsyda bolsa bir özboluşly many öwüşgünini ýatdan çykarýar- şol sözi takyk manysynda ulanmaýar. şonuň üçin hem onuň saýlan sözi konteksde oňaysyz duýalýar, aýdyljak bolýan pikiri-de diňe umumy görnüşde aňladýar. Sözleýişň manysy eýalmasa-da, beriljek bolunýan many öwüşgünü doly beýan edilmän galýar.

Sözleýiş näsazlyklaryna şular girýär:

1. Sinonimleriň ýa-da manysy biri-birine ýakyn sözleriň many öwüşgüniniň saýgarylmazlygy: «Magtymgulynyň goşgulary biziň gownümüzden turýar. Ol goşgular bizi uly gyzyklandyrýar». Bu sözlemleriň ilkinjisindäki «turýar» sözüne derek «ýaraýar», soňkusyndaky «uly» sözüne derek «örän» ulanylan bolsa, onda sözleýiş dogry bolardy.

2. Aýdylýan mazmuna hiç-hili dahyly bolmadyk artyk sözün ulanylmagy: Magtymguly öz eserlerinde öwüt-nesihat arzuw edýär.

Okuwçynyň sözleýişiniň garyplygy, sözlüliginiň çäkliligi, sintaktik konstruktsiýasynyň gowşak ösenligi ýaly näsazlyklar ýazuwda aşakdaky ýagdaýlarda ýüze çykýar.

1). Uly bolmadyk konteksde şol bir sözüň gaýtalanmagy: «Magtymguly öwüt - nesihat temasynda, sotsial deňsizlik temasynda we başga-da köp temalarda goşgular döredipdir.»

2). Sintaktik konstruktsiýalaryň bir tipligi : Baharda» howa yssy bolýar . Baharda hemme zatlar hem gülleýär . Baharda çöllýerde hem gül açylýar . Bahar hemme adam üçin oňat bolýar . Baharda guşlar hem bilbiller saýraýarlar .» Bu mysal okuwçynyň «Bahar geldi « diýen temada ýazan düzme - miniatýarasynyň teksti bolup , ol bary-egy 5 sözlemeden ybaratdyr . Şol sözlemler hem 25 sözden düzülip , olaryň 13- si gaýtalanýan sözlerdir . «Bahar» cözi her bir sözlemiň başynda gaýtalanýan bolsa , « bolýar « , «hemme « sözleri iki gezek, «hem» sözi üç gezek gaýtalanýar . Okuwçy çalyşmalardan , sinonimik serişdelýerden peýdalanmandyr. Teksti düzýän sözlemler bir tipli, yönekey - konstruktsiýasy gowşak:

3) düýp sözi bir bolan sözleriň ýanaşyk ýa-da ýakyn ulanylmagy: «Ol özüniň düzen goşgularyny öz kakasyna okap beripdir»:

4) kontekst düzmegei başarmazlyk, goňşy sözlemleriň arasynda baglanyşygyň (logiki hem-de leksiki-grammatik baglanyşygyň) bolmazlygy : «Men köpçülik işlýerine aktiw gatnaşaryn . Men sekizinji klasy gutaryp, litsee geçmegi arzuw edýärim . Meniň şofer bolmaga höwesim bar. Meni üçünji klasa kabul etdiler. Meni...»

Bu kontekstiň 2-3-nji sözlemlerinde bir tema gulluk edýän logiki yzygiderlik bolsa-da, galanlary logiki taýdan baglanyşmaýarlar. Sözlemleriň ählisi «Men, meniň, meni» sözleri bilen başlanýar. Şol sebäpli-de okuwçynyň tutuş düzmesiniň teksti, şol sanda ekardaky konteksti gowşak.

3. Sözleşişň labyzly bolmak talabynyň bozulmagy ýazýan adamyň dil serişdelerinisaylamakda pikir alyşmagyň şertini, aýdypbermäniň wezipesini hasaba almazlygyndan, ýagny öz sözleşişiniň haýsy stile degişli bolmalydygy barada oýlanmazlygyndan gelip çykýar. Şeýle ýagdaýda goşmaça stilistik öwüşgin berýän diliň stilistik serişdelerini saýlamakda ýalňyş goýberilýär. Bu hili ýalňyşlar aşakdaky görnüşlere bölünýärler.

1) sözleriň başga funksiýal-stilistik öwüşginde ulanylmagy.

«Men bir müň dokuz ýüz etmiş ikinji ýylyň otuzynjy oktýabrynda eneden doguldym. Men ilkinji terbiýäni enem-atamdan aldym. Men bir müň dokuz ýüz etmiş dokuzynjy ýylda birinji klasa okuwa geldim...»

Ýokardaky mysal okuwçynyň «Meniň söýýän hünärim» diýen temada ýazan düzmesinden alyndy. Onda okuwçy her sözlemine «Men» sözi bilen başlapdyr. Sözlemleriň äheňi bolsa iş stiliniň elementini ýada salýar. (Biografik maglumat berilýär). Şeýle etmek bilen okuwçy öz düzmesiniň stil` bitewiligini bozupdyr. Hakykatda «Meniň söýýän kärim» tipli düzmeler publitsistik stilde ýazylmalydyr.

2) emotsional öwüşginli sözleriň we konstruktsiýalaryň ýerliksiz ulanylmagy~ «Magtyymguly öz goşgularynda ökdeleri öwükdir, ýaltalary döwükdir». Bu mysal «Magtymguly - beýik şahyr» temasynda ýazylan düzmeden alyndy. Sözlemdäki «döwükdir» sözi okuwçynyň ylmy stile ýazan tekstine laýyk ulanylmandyr. Bu hili emotsionallygy berýän söz çeper, publitsistik stillerde ulanylyp bilner.

Umuman, okuwçy düzmäniň, beýannamanyň ýa-da islendik döredijilik işiniň belli bir bölümünde tekstiň stil` birligini saklamasa (haýsy hem bolsa bir stilde ýazmasa), onda tekstiň stil` bitewiligi bozulýar. Şonuň üçin hem sözleşişň labyzlylygynyň bozulýan erleri... sözleşiş näsazlygy hasaplanylýar.

Türkmenistanyň köp mekdeplerinde uzak döwrüň dowamynda (1972-nji ýyldan bäri) geçirilen synaglar, eksperimental - barlag işleri okuwçylaryň sözleşişinde grammatik ýalňyşlara garanda sözleşiş ýalňyşlarynyň we näsazlyklarynyň köpdügini aýan etdi. Sebäbi grammatik strukturalar anyk nusga daýanylyp öwrenilýär. Emma sözleriň ulanylyşynyň aýratynlyk-lary, sözleşişde olaryň leksiki taýdan gabat getirilişi, sözleşişň kontekst görnüşde guralyşynyň kanunalaýyklygy berk düzgin esasyda ugrukdyrylmaýar. Şol sebäpli-de sözleşiş ýalňyşlaryny düzetmek üçin aýdypbermäniň stil` tarapynda el

goýmak zerurdyr. Mysal üçin, ylmy stilde ýazylan tekstde ýerliksiz gaýtalanýan sözleriň sözleýiş näsazdygy okuwçylara maksady bilen, olaryň ünsi sözlemleriň düzüliş konstruktsiýasyna çekilýär. Meňzeş düzülen sözlemlýerden, gaýtalanmalardan gaça durmak, galyberse-de gaýtalanýan söze derek beýleki bir leksiki serişdäni ulanmak maslahat berilýär. Umuman, sözleýiş näsazlygyny düzetmekde diňe haýsy-da bolsa öňde analizlenen usullaryň birine daýanylman, ýalňyşyň häsietine görä dürli usullardan peýdalanmak arkaly ýörite iş geçirilmelidir. Mugallym ýokardaky hödürlenlen klassifikatsiýany peýdalanmak bilen birlikde, okuw programmasynda berilýän «Baha normalaryndan», şeýle-de gündelik gazet-jurnal materiallaryndan ugur almagy ýatdan çykarmaly dälendir.

Soraglar we ýumuşlar.

1. Sözleýiş ýalňyşlary diýende nämä düşünyärsiňiz?
2. Sözleýiş ýalňyşlarynyň nähli görnüşleri bar?
3. Grammatik ýalňyşlar haýsylar.
4. Sözüň gurluşynda goýberilýän ýalňyşlar haýsylar?
5. Forma ýasalyşynda goýberilýän ýalňyşlar.

Edebiýatlar

1. Geldimyradow A.. Çeper edebiýatyň dili we edebi norma. – Aşgabat: Ylym, 1989.
2. Mesgudow W. Sinonimleriň çeşmeleri. TSSR-iň Dil bilimi institutynyň işleri. 4-nji goýberliş. Aşgabat, 1962.
3. Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. -Aşgabat: Ylym, 1983.
4. Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. – Aşgabat, Magaryf, 1994.
5. Tojiýew E. Mallaboýew M. Uzbek nutkt madaniýati wa uslubiýati asoslari. Toşkent, 2006
6. Türkmen sözleýiş medeniýetiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1977
7. Hanmatow M. Awezklyçowa S. Sözleýiş medeniýeti. Nöküs, 2006.

Mazmuny

SÖZLEÝIŞ MEDENIÝETI PREDMETINIŇ MAKSADY WEZIPESI

Dilewarlyk sungatynyň taryhy

TÜRKMEN EDEBI DILI. TÜRKMEN EDEBI DILINIŇ EMELE GELMEGI WE ÖSÜŞI

Sözleýiş dil, pikirlenme, aň, hakykat, diňleýji, pikir alyşmak şerti bilen gatnaşygy

Sözleýiş dogrulygy: sesleriň aýdylyşy, grammatik ölçeg

Sözleýiş takyklygy, pikir zygiderligi we arassalygy

Sözleýiş ýerlikliligi we labyzlylygy

SÖZLEÝIŞDÄKI ÝALŇYŞLAR HEM NÄSAZLYKLAR ONUŇ GÖRNÜŞLERI WE OLARY DUÝDURMAK